

DESPRE ISTORIA DOBROGEI ÎN EVUL MEDIU TIMPURIU

(DOBRUDZA. ÉTUDES ÉTHNO - CULTURELLES. Sofia, 1978, 238 p.)

În *Introducerea* semnată de acad.prof. D.Anghelov sunt subliniate următoarele idei, cu statut de concluzii, la care trebuie să ajungă semnatarii volumului Dobrudza (corect, Dobroudja, n.n.): 1) Dobrogea nu mai era în sec.VI o provincie romanizată. 2) Începând cu anii circa 600, slavii se așează în masă în Dobrogea. O dată cu 681, alături de slavi, în Dobrogea se așează și protobulgarii. 3) Exceptând perioada dintre 971 și sfârșitul sec.XII, Dobrogea a fost, fără întrerupere, parte integrantă a statului bulgar. 4) Dobrogea a fost *l'une des régions les plus étroitement liées à l'histoire du peuple bulgare, qui fut le berceau (s.n.) de l'organisation étatique et de la culture bulgare*. Întrucât tezele și argumentele lui D.Anghelov au fost reluate și dezvoltate de colaboratorii D-sale, noi le vom discuta de fiecare dată, la locul potrivit. Cum s-au achitat alcătuitorii volumului Dobrudza de obligația de a certifica ideile programatice din introducerea savantului D.Anghelov, o vom vedea în recenzia noastră, imediat mai departe.

Velizar Velkov, *L'état ethnique de Dobrudza au cours du IV^e - VI^e s.*

Sarcina (ingrată) de a dovedi că la începutul sec.VII Dobrogea nu mai era de mult o provincie romanizată, i-a revenit distinsului specialist bulgar - în problemele antichității - Velizar Velkov. Pentru a ajunge la o astfel de încheiere D-sa a recurs mai întâi la o trecere în revistă a tuturor năvălirilor barbare care au afectat acest teritoriu între mijlocul sec.II și anii circa 600. Apoi a enumerat toate transplantările de populații (carpi, sarmați, goți) la sud de Dunăre, operate de împărații romani, cărora le-a adăugat și alte neamuri (aceștia din urmă, în special, slavi și anți) documentate fie numai arheologic, fie numai prin știri literare. Unele dintre populațiile *barbare* au fost integrate în armata romană de pe Dunăre. În complexul unor atari împrejurări istorice, susține V.V., vechile așezări rurale - vici - sunt distruse încă din a doua jumătate a sec.III, iar populația romană și romanizată, dislocată, a început să se stingă treptat, încât în veacurile IV-VI ea este înecată într-o masă de *barbari*. Acum să vedem care sunt și dovezile lui V.V. Începând cu sec.IV, numărul inscripțiilor scade vertiginos, pentru că populațiile alogene, aduse sau venite în Dobrogea, n-aveau obiceiul folosirii lor. Pe de altă parte, în inscripțiile din sec.IV-VI, atâtea câte sunt, numele romane din sec.II-III nu mai apar. Deasemenea, nu apar nici numele vici-lor cunoscute din inscripțiile anterioare. În schimb, apar nume de localități noi, fapt ce rezultă din De Aedificiis a lui Procopius. Exceptând localitățile de pe litoral și cele de pe malul Dunării, în interiorul Dobrogei sunt semnalate alte nume de localități, între care nu puține sunt cele de origine thracă.

Este adevărat că în sec.III-IV (exceptând sec.V) Dobrogea a fost teatrul unor numeroase invazii și că aici au fost aduse diferite populații alogene, dar aceasta nu ne permite, sub nici o formă, să conchidem că procesul romanizării în Scythia Minor s-a stins sau că era pe cale de stingere. Dimpotrivă, acest proces s-a intensificat și trebuia să se intensifice, deoarece cei mai mulți dintre *barbari* așezați la sud de Dunăre, fiind incluși în armata romană de pe linia fluviului, trebuiau să învețe latina. Judecând după izvoarele literare (Notitia Dignitatum, de ex.) și epigrafice, rezultă că trupele limitanee erau organizate într-o armată unitară cu structură bine încheată, fapt care nu permitea existența în cadrul ei a unor unități separate, formate din carpi, sarmați, goți, slavi etc. ai căror ostași și comandanți să se exprime fiecare pe limba lui. Ei trebuiau să vorbească latina pentru că aceasta era limba armatei romane de pe Dunăre. Acest fapt este valabil și pentru unitățile militare formate numai din *barbari* care dublau trupele limitanee. Mai mult, unii dintre *barbari* au venit în Dobrogea și în platforma prebalcanică cu limba latină deja învățată, pentru că, cel puțin o parte a lor soseau din regiuni de la nord de Dunăre, deja romanizate încă din sec.II-III. Din încetarea existenței vechilor vici, nu trebuie să se tragă concluzia că vechea populație romană (și cea recent romanizată) a fost decimată. Părăsind așezările distruse, această populație a înființat noi așezări în alte locuri, care, în condițiile de după sfârșitul sec.III, unele au primit, așa cum subliniază însuși V.V.,(p.17) nume legate de creștinism, de activitatea împăraților și a administrației imperiului, iar altele chiar nume de origine thracă. Acestea din urmă au primit nume thrace deoarece și locurile unde au fost înființate noile așezări aveau nume thrace. Faptul nu înseamnă, însă, că în Dobrogea n-a fost romanizată cea mai mare parte a populației thrace. Romanii, oriunde și în orice vreme s-au așezat, au păstrat vechile hidronime și toponime de origine thracă. Unele dintre aceste toponime și hidronime existente în spațiul carpatho-balcanic au ajuns până în zilele noastre datorită, desigur, populației romanizate. Încetarea în inscripțiile târzii a vechilor antroponime romane, nu are nici o legătură cu așa-zisa rărire a populației romanizate din Dobrogea. Fenomenul, mai mult sau mai puțin caracteristic și altor provincii romane, are altă explicație. În sec.IV-VI, epocă de propagare a creștinismului, vechile antroponime au fost înlocuite cu altele, luate, de cele mai multe ori, din lista numelor creștine *en dissimulant de cette manière leur origine ethnique initiale*, cum se exprimă însuși V.V. De asemenea, nici rărirea inscripțiilor, începând cu a doua jumătate a sec.III, n-are vreo legătură cu așa-zisa *barbarizare* a Dobrogei. Acest fenomen nu-i propriu numai Dobrogei. El este caracteristic tuturor provinciilor din Peninsula Balcanică și din restul Imperiului roman. În pofida acestor realități V.V. ajunge, totuși, la regretabila afirmație: în Dobrogea secolelor IV-VI *il n'existe pas de données concernant l'ancienne population romanisée*.(p.21) Ca să parvină la o asemenea concluzie, V.V. s-a bazat, în special, pe izvoare scrise pe care le-a interpretat însă, într-o manieră personală. Din respect pentru metodologia folosită de V.V. și noi vom apela tot la izvoarele scrise, dar altele, scăpate din atenția savantului bulgar.

Din izvoarele literare știm că în Dobrogea, și anume, la Durostorum, s-a născut Aetius - fiul lui Gaudentius - vestit general roman care a zdrobit puterea hunică la mijlocul sec.V¹ și tot din izvoarele literare știm că marele istoric de limbă latină, din sec.VI, Iordanes, de origine goto-alană, era originar din aceste părți, din Scythia Minor sau Moesia Secunda². Din Dobrogea

sunt și *călugării sciți* care au dat atâta bătaie de cap papei Hormisdas, la începutul sec.VI³. Din Dobrogea era și Dionysius Exiguus⁴, unul dintre cei mai mari cărturari de limbă latină și creatorul calendarului folosit până astăzi, după modificările făcute de papa Grigorie al XIII-lea. Toate aceste fapte și altele pe care nu le-am citat, se înscriu în seria dovezilor că Dobrogea era, în sec.V-VI, în pofida vitregiilor vremii și în pofida a ceea ce crede V.V., un teritoriu puternic romanizat.

Salkin, Asen - Toptanov, Dimităr, Forteresse de la haute époque byzantine au lieu dit *Yajla* près du village Brjag, Département de Tolbuhin.(p.22-35)

În acest raport arheologic este vorba de o cetate romano-bizantină din sec.V-VI, situată pe malul Mării Negre. Dinspre nord și sud, datorită verticalității masivului stâncos al promontoriului *Jaila*, fortăreța nu a fost încinsă cu ziduri. Constructorii au edificat numai un singur zid de apărare, în opus quadratum, pe latura vestică. În continuare, A.S. și D.T. descriu anumite părți ale construcției, observând și unele reparații efectuate, după opinia lor, în timpul lui Justinian. Autorii ne asigură că distrugerea cetății s-a consumat la începutul veacului VII, după care nu se mai semnalează urme de viață până în sec.IX, când anume comunități *protobulgare* s-ar fi așezat în preajmă-i, pentru a se folosi, în caz de pericol, de zidurile fortăreței. Aceasta este o afirmație nedovedită, ca și spusele că *protobulgarii* ar fi recurs la repararea unora dintre părțile construcției. Reparațiile la care se referă autorii, puteau fi făcute în ultima parte a existenței cetății, adică în sec.VII. Altminteri, A.S. și D.T. trebuiau să găsească între nivelul de distrugere din *sec. VI-VII* și *refacerea operată de protobulgari* din *sec. X*, un strat de pământ steril (care s-ar fi păstrat, firește, dacă nu s-a recurs cumva la o nivelare a ruinelor). Or, în contribuția lor, lipsită de desenul unui profil stratigrafic, nu se pomeneste nimic despre așa ceva. Raportul arheologic conține date tehnice, utile pentru cercetătorii care studiază epoca romano-bizantină din Dobrogea.

Stanislav Stanilov, Le rite funeraire dans Dobrudza du nord et la *Culture Dridu* (p.36-47).

În acest articol, ca și în toate celelalte, prin *Dobrogea de nord* este designată Dobrogea românească, considerându-se că fostele județe Durostor și Caliacra constituie Dobrogea de sud. Aici, S.St. dezvoltă, înainte de toate, următorul raționament: arheologii români susțin că populația romanizată s-a creștinat în masă în antichitatea târzie. Drept urmare, în Dobrogea, în măsura în care a existat o continuitate românească, ar fi trebuit să se găsească, pentru sec.VIII-IX, necropole creștine. Or, până-n prezent, nu a apărut nici un mormânt creștin, databil în aceste vremuri. Ca atare, în provincia dintre Dunăre și mare, nu au trăit români în veacurile VIII-IX, conchide S.St. După opinia autorului, mormintele de incineratie din necropolele dobrogene (Canlia, Gârlița, Satu-Nou I, Satu-Nou II, Castelu, Capul Viilor și Nalbant) aparțin slavilor, iar cele de inumație, protobulgarilor. Trebuie să recunoaștem ca meritorie sânguinta lui S.St. de a face o analiză a necropolelor mai sus citate și de a le compara apoi cu cele din nord-estul Bulgariei. Deasemeni, trebuie să recunoaștem că S.St. are dreptate când respinge teza unor cercetători, teză potrivit căreia populația creștină din sec.VIII-IX se incinera. Nu, creștinismul n-are nimic de-a face cu ritul incineratiei! În privința aceasta nu începe nici o discuție (vezi spusele lui Minucius Felix (Octavius, VIII,11), scriitor creștin din sec.II). Procesul creștinării

populației romanizate din Dobrogea, început în sec.III-IV, continuat și după încetarea stăpânirii romane, a parcurs o cale graduală, progresivă, el nefiind rezultatul unor măsuri autoritare, de stat, ca în cazul, să zicem, al creștinării bulgarilor sau al rușilor kievieni. Subliniind aceste fapte, nu trebuie să se înțeleagă însă, că o mare parte a incinerărilor din necropolele dobrogene nu sunt ale populației romanizate. Să ne explicăm! Romanizarea n-a mers mână-n mână cu procesul creștinării. Cei ce susțin contrariul, comit o gravă eroare. În imperiul roman și, mai ales, în provinciile dunărene, procesul creștinării s-a desfășurat cu precădere în orașe. populația sâtească a rămas, în marea ei majoritate, necreștină, de unde și cuvântul românesc păgân, care vine de la latinescul *paganus*. Atât de evidentă a fost această situație, încât cuvântul *paganus*, suferind schimbările fonetice de rigoare, s-a impus în toate limbile neolatine. El s-a impus și în limba bulgară (*poganin*) firește, prin intermediul populației romanizate. Nici măcar în orașe nu era creștină toată populația. Până și la Constantinopol, în vremea lui Justinian, mai trăiau necreștini⁵ și aici nu-i vorba de barbari sosiți în sec.VI. În atari condiții, devine limpede că o parte, o parte mare, a mormintelor de incinerare din sec.VIII-IX din Dobrogea, aparține populației romanizate. S.St., studiind necropolele dobrogene, a remarcat mulțimea mare de morminte de incinerare, reprezentate de urne funerare acoperite fie cu o piatră sau cărămidă, fie cu un ciob sau un vas. Acest ritual este străin lumii slave din spațiul carpato-balcanic. În schimb, el este caracteristic dacilor și romanilor. Același cercetător a remarcat, deasemenea și mulțimea mare a mormintelor de incinerare, reprezentate de casete din piatră ori din cărămidă. Și acest ritual funerar este de tradiție daco-romană. Iată motivele care ne îndrituiesc să atribuim mormintele în cauză românilor din sec.VIII-IX.

Evident, într-o bună metodă științifică, trebuie admis că, prin *contaminare* culturală, unele dintre aceste morminte aparțin slavilor, după cum, din același motiv, trebuie admis că și o parte a mormintelor de incinerare reprezentate de urne fără capac, aparțin românilor.

Am văzut mai sus că S.St. face mare caz de lipsa mormintelor creștine și că, după opinia D-sale, toate mormintele de inhumare din necropolele birituale din Dobrogea fiind păgâne, sunt de pus pe seama protobulgarilor. Caracterul lor păgân ar fi demonstrat de *la forme de fossés mortuaires, la position du squelette, sur le dos, les pieds duquels parfois sont serrés, la présence des vases en ceramique contenant des os d'animaux (restes d'offrandes de nourriture), (qui) sont caractéristiques pour presque tous les monuments de ce type situés entre Danube et les Balkans*.(p.44) Dar dacă este vorba numai de aceste elemente, prin ce se deosebesc mormintele creștine de cele necreștine, când știut este că și într-un caz și în celălalt, gropile sunt rectangulare și scheletele zac pe spate, când știut este că morminte creștine conținând schelete cu picioare chircite există, ce-i drept, foarte puține, până în plină epocă feudală, când știut este că obiceiul depunerii de vase de ofrandă în morminte a dăinuit în unele părți din Moldova⁶, de pildă, cel puțin până la începutul sec.XV. Nici măcar poziția brațelor nu este determinată câtă vreme există morminte creștine cu schelete având ambele brațe întinse pe lângă corp, sau numai un braț întins pe lângă corp, iar celălalt pus pe bazin ori pe abdomen. Și, totuși, între mormintele păgâne *protobulgare* și cele creștine există o deosebire fundamentală. În toate cazurile, mormintele creștine au scheletele orientate vest-est, spre deosebire de mormintele păgâne, protobulgare ori nu, care n-au această orientare. Ei, bine, noi revendicăm

pentru populația creștină din Dobrogea secolelor VIII-X, toate mormintele orientate vest-est, de genul celor de la Capul Viilor, Canlia etc. Nu ne îndoiim că dacă cercetările de la Castelu și Satul Nou nu s-ar fi oprit la o anumită adâncime, ar fi apărut și acolo morminte de inhumație, între care și unele creștine. Desigur, mormintele creștine din necropolele sec.VIII-IX sunt mai puține la număr decât cele necreștine, dar acest fapt se poate explica dacă se ține seama că viața urbană din Dobrogea fusese distrusă în condițiile năvălirilor de la răscrucea dintre sec.VI și sec.VII. De-altminteri, începând de acum, asistăm, pentru un timp mai îndelungat, la o ruralizare a vieții social-economice nu numai în Dobrogea, ci în toate fostele provincii romane din răsăritul Europei și, într-un fel, din apusul continentului.

În aceeași ordine de idei, este cât se poate de posibil ca și unele morminte de inhumație păgâne să aparțină populației romanizate, necreștine, dar numai acelei părți a populației care nu avea obiceiul să se incinereze în vremea stăpânirii romane. Chestiunile de acest gen sunt delicate și de aceea se cuvine să manifestăm mai multă prudență în abordarea lor.

S.St. s-a oprit și asupra problemei culturii Dridu, reproșând cercetătorilor români că nu o numesc *cultura veche bulgărească* sau *cultura primului stat bulgar*. Același reproș, însă, poate fi adus și cercetătorilor bulgari, care atribuie cultura Dridu numai bulgarilor. Procedând ca atare, S.St. acreditează, fără să-și dea seama, ideea că în Bulgaria de nord-vest și la sud de Balcani, în sec.VIII-X, n-au locuit bulgari, câtă vreme elementul determinant al acestei culturi, din punct de vedere arheologic și anume, ceramica cenușie, nu există acolo⁷. La drept vorbind, cultura Dridu, în formele sale pe deplin constituite, nu reflectă o situație etnică, ci gradul de dezvoltare social-economic al comunităților omenești. Alta-i problema! Ceramica Dridu este sau nu de tradiție provincial-romană? Noi am avut prilejul să arătăm că tradiția ei provincial-romană se reflectă în forma și decorul vaselor din pastă nisipoasă ca și tehnica de realizare, că ceramica cenușie derivă, cel puțin în parte, din ceramica *Sântana de Mureș - Cerneahov*. Ceramica de tip Dridu a fost influențată și de ceramica slavă, în forma și decorul anumitor vase. Bineînțeles, am exclus orice influență protobulgară, pentru că ei n-au avut o ceramică specifică. Din datele paleoetnografice și etnografice, știm că popoarele nomade nu sunt creatoare de ceramică. Meșteșugul olăriei este propriu numai populațiilor sedentare. Or, protobulgarii, până a veni în Peninsula Balcanică, au dus o viață nomadă. De abia după sedentarizarea lor, se poate vorbi de folosirea ceramicii de către protobulgari. Tradiția romană nu se reflectă numai în decor (liniile incizate orizontale), forma vaselor (oale fără toartă cu profilul elegant) și tehnica de realizare a ceramicii la o roată învârtită cu mâna (tehnică uzitată și în lumea romană târzie) ci și în practica *mărcilor de olar* (practică răspândită în lumea slavă prin intermediul populației romanizate). Lucrurile acestea au fost dezvoltate de noi, dar ele au rămas necunoscute specialiștilor bulgari care se îndeletnicesc cu arheologia Dobrogei de după sec.VI-VII.⁸ Ceramica de la Dunărea de Jos, nereflexând caracterul etnic al uneia sau alteia dintre comunitățile omenești (ea poate reflecta cel mult, natura etnică a olarilor care au modelat-o) este inutil să o invocăm în atribuirea cimitirelor din Dobrogea numai slavilor și protobulgarilor. Mai drept era ca S.St. să conchidă că ceramica de la Dunărea de Jos a fost folosită deopotrivă de români, slavo-bulgari, protobulgari (dar aceștia din urmă de abia după ce s-au sedentarizat) și alte neamuri. Prezența unor podoabe identice în diferite morminte păgâne, din diferite cimitire,

presuppose la présence d'une population unique, subliniază S.St. la p.46. Aceste podoabe sunt *clopoșeii-amuletă* (ilustrați în fig.1, de la p.45) și cerceii sau mărgелеle (ilustrate la p.47, fig.3); clopoșeii ar fi fost aduși aici de protobulgari, (p.46) iar *populația unică* purtătoare a cerceilor și mărgелеlor ar fi fost slavo-bulgarii din sec.VIII-IX. (p.46-47) Și, iată cum se ajunge la o concluzie sigură, pornindu-se de la două premise greșite. În primul rând, clopoșeii (care nu-s *amulettes*) se întâlnesc în cimitirele slavo-avare, într-o vreme în care protobulgarii mai sălășuiau încă în răsăritul Europei; în al doilea rând, podoabele (cerceii și mărgелеle din fig.3, p.47) pe care le are în vedere S.St. sunt de tradiție romano-bizantină; lucrul acesta l-ar fi putut afla colegul nostru bulgar, dacă se consulta cu L.Donceva-Petkova, care, la p.77, nota 23, din volumul Dobrudza, recunoaște, în privința cerceilor, că aceștia sunt de tradiție romană și că se întâlnesc rar în mormintele slave timpurii. S.St., vorbind despre un anumit tip de amnare de fier, numit de D-sa *briquet à une courbe* (în fapt, *amnar* cu un singur braț) și documentat până-n prezent în cinci exemplare (în realitate, 10 exemplare, dacă ne ghidăm după bibliografia folosită de S.St.) susține că el a fost adus în regiunile noastre de protobulgari. (p.46) Lucrul nu-i de mirare. Nimeni nu poate contesta că protobulgarii au venit aici cu anume elemente de cultură materială, proprii modului lor de viață. Toate ar fi bune, numai că felul justificării unei atari teze este, în cel mai fericit caz, ciudat. Ca să fie aduse amnarele cu un braț de câte protobulgari, ele trebuiau să existe în regiunile azoviene, fiindcă de acolo au plecat drujinile lui Asparuch. Or, în mai sus amintitele regiuni, nu s-a descoperit până acum nici o asemenea piesă. S.St. știind acest lucru, nu se descurajează și ne încunostiințează, în schimb, că amnare cu un singur braț sunt cunoscute în regiunea Volgăi superioare unde ar fi fost folosite de ugi (A.L.Golubeva folosește expresia *fino-ugrieni* n.n.). Negăsindu-se însă, în mediul maghiar de la Dunărea Mijlocie, înseamnă, susține mai departe S.St., că amnarele cu un singur braț din zona Volgăi Superioare, au fost preluate de protobulgari și împământenite la Dunărea de Jos, de ei. Și iată cum cetitorul este invitat să înțeleagă că cetele lui Asparuch, plecând din zona azoviană, s-au îndreptat mai întâi spre nord la Plesinsk, Polonsk etc. din părțile Volgăi Superioare, au făcut acolo o haltă, suficientă pentru a prelua *amnarele fino-ugrienilor* și după aceea au venit cu ele în nord-estul Peninsulei Balcanice. Aici vom trece peste faptul dacă amnarele din zona Volgăi Superioare au fost corect date și bine atribuite etnic de către Golubeva, după cum vom trece și peste faptul că ele s-au dezvoltat din amnarele având unul din capete drept, iar celălalt recurbat, întâlnite în sec.I-VI e.n. la Dunărea de Jos și ne vom opri numai asupra unui singur aspect. Din cele 10 amnare cu cârlig, descoperite în Dobrogea și în nord-estul Bulgariei, 8 s-au găsit în, morminte de incinerare, unul într-o așezare de la sfârșitul sec.X, iar ultimul într-un mormânt creștin. Dintr-o asemenea situație, credem că nimeni și nici chiar S.St. n-are dreptul să conchidă că aceste piese sunt tipic protobulgare, când știut este că protobulgarii nu practicau ritualul incinerăției. La sfârșit, nu vom spune altceva decât că S.St. nu și-a atins scopul în încercarea de a demonstra caracterul slavo-bulgar al cimitirelor din Dobrogea. Articolul D-sale are nevoie de reparații generale.

Rașev, Rașo, Les vallums de Dobrudza dans le développement de la fortification ancienne bulgare (p.48-56)

În cazul de față avem de-a face cu o lucrare axată pe o bună cunoaștere a problematicii.

Autorul este edificat asupra celei mai mari părți a bibliografiei principale, scăpându-i puține lucrări, între care și un articol al lui C.Schuchhardt, tipărit în ziarul comendurii germane, apărut la Constanța în vara anului 1917⁹ Subliniind aceste merite nu înseamnă însă că împărțăm toate concluziile lui R.R. Referindu-se la cele trei valuri care brăzdează mijlocul Dobrogei între Axiopolis (Cernavodă) și Tomis (Constanța), R.R. se oprește, mai întâi, asupra Valului mic de pământ, despre care recunoaște că este cel mai vechi. Descriindu-l, D-sa comite o greșală, constând din afirmația că portul Tomis rămâne la sud de val. În realitate, valul se oprește în zidul de sud al cetății, ceea ce înseamnă că portul Tomis se afla la nord de capătul maritim al acestei linii defensive. De-a dreptul neconvigătoare sunt încercările lui R.R. de a atribui Valul mic de pământ drujinelor lui Asparuch, în speță, protobulgarilor, în vremea în care aceștia ar fi sălășluit în nordul Dobrogei între anii circa 660 și 680. În primul rând, prezența protobulgarilor în nordul Dobrogei nu este certificată de nici o dovadă arheologică, iar în al doilea rând, din izvoarele literare bizantine rezultă că cetele lui Asparuch au sălășluit în acea vreme la nord de Dunăre, după unii cercetători, undeva, în jumătatea de sud a Basarabiei. Ajungând aici noi vom reaminti că Valul mic de pământ are frontul îndreptat spre miazăzi, ceea ce înseamnă că a fost construit de o putere politică ce-și exercita autoritatea în Delta Dunării și în jumătatea de nord a Dobrogei și că această putere politică beneficia de o forță navală, maritimă și fluvială. Altfel, nu s-ar putea explica faptul că ambele capete ale valului sunt amplasate la sud de porturile Tomis și Axiopolis. Ca atare, protobulgarii ies din discuție, deoarece ei nu beneficiau de nici un fel de flotă.

Atunci cine putea fi puterea navală în a doua jumătate a sec.VII - începutul sec.VIII, când se presupune că a fost ridicat Valul mic de pământ, alta decât Bizanțul? În privința aceasta, avem și unele știri literare (Theophanes Confessor, de pildă) din care rezultă că în perioada dată, zona respectivă era controlată de bizantini. Desigur, stăpânirea constantinopolitană nu se mai exercita acum în formele sale clasice, prin intermediul unor garnizoane rezidând în castre înșirate pe linia Dunării sau de-a lungul țărmului maritim, ori în mijlocul Dobrogei, ci prin intermediul populației locale (care mai păstra - desigur - tradiția construirii valurilor de către romani) și (nu este exclus) al unei populații clientelare din stânga fluviului. Arheologilor le revine sarcina să confirme sau să infirme o atare teză. Împotriva cui a fost construit Valul mic de pământ? În eventualitatea că datează din a doua jumătate a sec.VII, se poate presupune că el a fost ridicat împotriva triburilor slave din nord-estul Bulgariei. În eventualitatea că datează din prima jumătate a sec.VIII - și acesta este punctul nostru de vedere - se poate admite că valul a fost ridicat împotriva protobulgarilor, instalați deja din 680-681 în nord-estul Bulgariei.

Altfel se pune problema cu celelalte două valuri dintre Axiopolis și Tomis: Valul mare de pământ și Valul de piatră. Ambele au fost îndreptate spre nord și ambele sunt înzestrate cu castre de pământ și, respectiv, de piatră. În urma cercetărilor arheologice, s-a putut stabili că Valul mare de pământ datează din sec.IX, probabil din a doua jumătate a acestuia, iar Valul de piatră, din a doua jumătate a sec.X. Datarea Valului de piatră, în a doua jumătate a sec.X, a căpătat o nouă dovadă prin cercetările arheologice efectuate în vara anului 1987 într-un castru din zona Constanței. Să mai adăugăm și faptul că ambele valuri /asă la nord porturile Tomis și

Axiopolis. Toate aceste date ne permit să conchidem că ele au fost construite împotriva unei forțe politice și navale, în vremurile date, din jumătatea de nord a Dobrogei, inclusiv Delta Dunării. În condițiile secolelor IX-X, această stăpânire nu putea fi decât cea a Bizanțului. Firește, este vorba de o stăpânire discontinuă, ca să ne exprimăm așa, care a durat oricum în perioada construirii valurilor și o vreme mai scurtă sau mai lungă și după aceea. Admițând punctul de vedere că ambele valuri au fost construite de statul bulgar, implicit trebuie să admitem că, la data ridicării lor, granița de nord-est a țaratului de la Pliska-Preslav se oprea pe linia celor două linii defensive¹⁰. Afirmatia noastră se bazează pe realitatea că valurile lungi, desfășurate, în orice epocă ar fi fost construite, ele marcau o frontieră și ca atare, erau amplasate exact pe graniță, nici mai în față și nici mai în spate. Așa a fost în epoca antică (vezi, limes-ul Transalutanus), așa a fost și în epoca medievală (vezi, cazul valului Erkesija). R.R., sesizând faptul că statul bulgar nu avea cum să stăpânească nordul Dobrogei în vremea funcționării Valului mare de pământ și a Valului de piatră, încearcă să ne convingă că obstacole militare de genul celorla la care ne-am referit, puteau fi ridicate și în interiorul unei țări, ca o linie de apărare secundară. Pentru a-și justifica punctul de vedere, D-sa apelează la o comparație cu așa zisul *zid al lui Anastasie*, menit să ocrotească Constantinopol-ul și care se întindea de la Selimbria, de pe țărmul Mării Marmara și până la Derkos, de pe malul Mării Negre. Însă comparația între *zidul lui Anastasius* și valurile dintre Axiopolis și Constanța este neavenită, fie numai și pentru motivul că, construcția tribuită lui Anastasius este un zid și nu un val, ca să nu mai vorbim de faptul că el este înzestrat cu turnuri frontaliere și nu cu caste interioare. Meritorie este tendința - timidă, ce-i drept - a lui R.R. de a căuta originea sistemului de construcție al Valului de piatră și în lumea romană, după cum meritorie este și prudența manifestată în încadrările cronologice.

Apărând într-un volum a cărui menire principală este de a demonstra inexistența, în Dobrogea medievală, a românilor, era de așteptat ca R.R. să abordeze în articolul său și problema naturii etnice a populației care a muncit la edificarea valurilor. Din păcate, n-a făcut-o. Evident, dacă o făcea, trebuia să ajungă, în chip necesar, la constatarea că o mare parte a acestei populații era formată din români. Aici ne vor referi numai la o singură dovadă. Una din cele mai mari cariere din care s-au exploatat blocuri pentru ridicarea Valului de piatră este cea de la Cernavodă. Lucrătorii - pietrari din cariera de la Cernavodă, încă mai practicau, în sec.X, cultul lui Hercules Saxanus¹¹, despre care se știe că era divinitatea protectoare a minerilor din epoca romană. Dar dacă aceasta-i situația, se pune următoarea întrebare: prin intermediul cărei populații, alta decât cea românească, se mai putea păstra în Dobrogea secolului X cultul lui Hercules Saxanus? O reprezentare a lui Hercules Saxanus, redată însă în maniera cea mai naturalistă, s-a păstrat și în cariera de cretă de la Murfatlar¹². Și acum o ultimă observație! În încercarea de a demonstra caracterul bulgăresc al Valului mic de pământ, R.R. se putea lipsi de parada analizelor chimice.(p.50) În privința aceasta *soluțiile de carbonat și ioni de calciu* n-au cum să-i vină în sprijin.

Ovcearov, Dimităr, La forteresse protobulgare sur l'île danubienne Păcuiul lui Soare, p.57-68.

D.Ovcearov și-a asumat, în acest articol, obligația de a demonstra că fortificația din

insula dunăreană Păcuiul lui Soare, aflată în colțul de sud-vest al Dobrogei, a fost construită de bulgari și nu de bizantini. După părerea D-sale, caracterul bulgăresc al cetății ar fi dovedit de: 1) *Technique de construction*; 2) *Plan et composition des différents ouvrages de deffense* și 3) *Trouvailles archéologiques*.

Să ne oprim mai întâi asupra primului capitol. Iată care este logica lui D.O.: a) Zidurile cetății de la Păcuiul lui Soare sunt construite în opus implectum, aidoma zidurilor cetăților bulgărești de la Pliska, Tzar Krum și Preslav. b) Zidurile cetății de la Păcuiul lui Soare sunt așezate pe un pat din pari de stejar înfipti vertical în pământ, pentru a le asigura o stabilitate mai mare, la fel ca în cazul cetăților bulgărești. c) Cetățile bulgărești au fost construite din piatră, la fel ca cetatea Păcuiul lui Soare. d) Blocurile din zidurile cetăților bulgărești au fost legate cu mortar din var, nisip, prundiș de râu și sfărâmături de cărămidă la fel ca în cazul zidurilor de la Păcuiul lui Soare. Făcând suma tuturor acestor date, preopinatul nostru n-a pregetat să conchidă sentențios că cetatea de la Păcuiul lui Soare este o creație tipic bulgărească. D.O. respinge de plano teza că asemănările de construcție dintre cetățile bulgărești și cea de la Păcuiul lui Soare se datorează faptului că și primele și cea care face obiectul preocupărilor D-sale au fost construite de meșteri veniți din lumea bizantină. Această teză este împărțită, după câte știm și de unii cercetători neromâni. Ca atare, era de datoria D-sale să o combată pe temeiuri științifice și nu să recurgă la o teorie sofisticată potrivit căreia sistemul constructiv de la Păcuiul lui Soare și din cetățile de la Pliska, Tzar Krum etc. a fost adus din Răsăritul Europei de către protobulgari și că faptul ar fi demonstrat de realitatea cetăților din zona azoviană. Dar, adăugăm noi, cetățile din zona azoviană se aseamănă cu cetățile din regiunea Dunării de Jos numai într-o singură direcție: și unele și celelalte sunt făcute din piatră (în treacăt fie vorba, din acest punct de vedere, cetățile de piatră din zonele azoviene se aseamănă și cu castelele de pe Loara). Altminteri, în cetățile de piatră din regiunea azoviană nu s-a folosit mortarul, iar zidurile lor nu zac în șanțuri de fundație și nu se sprijină pe pari de stejar înfipti în pământ. Pe de altă parte, sistemul de construcție folosit la ridicarea cetăților din regiunea Dunării de Jos a fost utilizat în toate timpurile, atât de către romani cât și de către bizantini. Și atunci de ce să-i căutăm o origine în Răsărit (unde el nu este certificat), când, în schimb, este documentat chiar în preajma noastră? D.O. putea să aibă dreptate dacă demonstra, pe de o parte, că sistemul de construcție în cauză (cu toate particularitățile lui) a fost întrebuițat și în regiunile azoviene, iar pe de altă parte, că n-a fost folosit de bizantini începând cu sec.VI. Ori, D.O. n-a făcut această operație, mulțumindu-se în schimb să noteze printr-o exprimare retorică, cum că *cette technique de construction (enrichie par les traditions locales)(s.n.) n'avait été utilisée largement (s.n.) dans la pratique de construction byzantine de cette époque.*(p.62) Era bine ca D.O. să ne edifice asupra sensului adverbului *largement* întrebuițat în această frază. Altfel, atât noi cât și restul cititorilor, vom înțelege că D.O. recunoaște totuși folosirea de către bizantini a tehnicii de construcție la care se referă. În subcapitolul 2 *Plan et composition...* demonstrația lui D.O. se dezvoltă pe canavaua următorului raționament: planul rectangular al cetății de la Păcuiul lui Soare este același cu planul cetăților bulgărești. Acest plan aproape a dispărut în lumea bizantină după sec.V. Drept urmare, trebuie să admitem că răspândirea lui în sec.IX-X se datorează protobulgarilor care l-ar fi adus din *les régions jadis peuplées par les protobulgares au*

de la Caucaz, à l'Asie Mineure, c.-a.-d. sur des terrains plats et avant tout dans les steppes (p.62). Cât de plate sunt terenurile de dincolo de Caucaz și din Asia Mică, aceasta este o chestiune discutabilă. Trecând însă peste faptul necunoscut nouă, că protobulgarii au locuit și în Asia Mică (ce-i drept, aici poate suntem puși în fața unei traduceri greșite a textului) vom atrage atenția lui D.O. asupra inaniității argumentelor sale. În primul rând, D-sa trebuia să știe că nu toate cele trei cetăți bulgărești (Pliska, Tzar Krum și Preslav) au plan rectangular. Planul cetății Preslav este neregulat. Iar în al doilea rând, D.O. trebuia să știe că din toate cele trei cetăți protobulgare (care, de fapt, nu sunt ale protobulgarilor) din zona Don-Azov, invocate de D-sa în capitolul *Technique et construction* - Majatsk, Cimljansk (malul drept) și Houmarine - numai prima are plan dreptunghiular. A doua are un plan triunghiular, iar a treia un plan cât se poate de neregulat. În al treilea rând, D.O. trebuia să știe că bizantinii au construit cetăți cu plan rectangular în toate vremurile și nu numai până în sec.V. Este adevărat, s-ar putea ca D-sale să nu-i fie cunoscut faptul că chazarii, vroind să construiască o cetate la Sarkel, în *inima* regiunii de unde au plecat drujinele lui Asparuch, n-au apelat la protobulgarii care au rămas locului și nici la cei din nord-estul Bulgariei, ci la bizantini. Bizantinii au dat curs cererii hanului chazar și-au construit la Sarkel o cetate din cărămidă - pentru că n-aveau în regiune piatră - (Const.Porph.De.adm.Imp.ed.Moravcsik-Jenkins,1967,42, 24), o cetate cu un plan perfect rectangular. Aceasta se întâmpla în anul 833, deci în epoca în care alți meșteri bizantini construiau, firește, pentru bulgari, cetățile de la Pliska și Tzar Krum, cu plan rectangular și de la Preslav (poate ceva mai târziu) cu plan neregulat. Desigur, pentru construirea de către meșterii bizantini a fortificațiilor bulgărești, nu beneficiem de un izvor literar ca în cazul cetății de la Sarkel, dar beneficiem de altceva și anume, de realitatea că ridicarea unor astfel de construcții, în acele vremuri, în sec.IX, nu putea fi făcută decât de *arhitecți* și *ingineri*, de pietrari și zidari care aveau în urmă o tradiție meșteșugărească multiseculară. Astfel prezentându-se lucrurile, nu-i cazul să-i implicăm pe protobulgari în chestiunea cetăților de la Dunărea de Jos. Oricum ar fi, este limpede că invocarea planului rectangular al cetății de la Păcuilui lui Soare, pentru a i se conferi un caracter bulgăresc, are izul unei întreprinderi naive. Așa se prezintă lucrurile și cu planul porții de nord a fortăreței de la Păcuilui lui Soare. D.O. îl consideră de sorginte bulgărească și ne trimite la p.63, fig.4, unde sunt reproduse analogiile cu planul porților cetăților din nord-estul Bulgariei. Este regretabil că D.O., care s-a îngrijit, în calitate de redactor responsabil adjunct, de publicarea volumului *Dobrudza*, n-a găsit răgazul necesar să analizeze planul porții cetății de la Jaila, construită în sec.V-VI, deci în epoca romano-bizantină, ca să constate chiar D-sa că planul porții de nord a cetății de la Păcuilui lui Soare este identic cu cel al porții cetății mai sus amintite (vezi,*Dobrudza*, p.28, fig.5). Aceasta nu vrea să însemne, însă, că planurile porților cetăților bulgărești cât și cel al cetății de la Păcuilui lui Soare n-au una și aceeași origine care nu trebuie căutată înapoi altundeva decât în lumea romano-bizantină. La punctul 3) *Trouvailles archéologique* D.O. găsește un sprijin pentru *caracterul bulgăresc* al cetății de la Păcuilui lui Soare, în primul rând, în natura ceramicii. Deoarece asupra originii ceramice de tip Dridu și a chipului abuziv în care este folosită în determinările etnice ne-am referit în partea rezervată contribuției lui S.Stanilov, aici nu vom mai reveni asupra ei. Nu vom reveni nici asupra așa-ziselor *mărți de olar*, practică meșteșugărească moștenită - așa cum am

spus - din tradiția ceramicii romane. În schimb, vom atrage atenția că invocarea, pentru caracterul bulgăresc al cetății de la Păcuiul lui Soare, a diferitelor semne de pe materialul de construcție, a fost adusă în discuție în necunoștință de cauză. Această practică este folosită de romano-bizantini la Tropaeum Traiani¹³ la începutul sec.IV, iar de către bizantini la sfârșitul sec.IX¹⁴. Și atunci, pe ce motive i se atribuie o origine protobulgară?

Pentru D.Ovcearov *les petits sceaux en bronze et en cuivre, différents monogrammes et signes symboliques anciens bulgares, les applications de ceinture et tout le reste des matériaux de mœurs (outils de travail, armes etc.)... témoignent que la culture matérielle et spirituelle des habitants de la forteresse sur l'île Păcuiul lui Soare est une partie intégrante de la culture matérielle de l'Etat ancien bulgare.* (p.67) Poate oare D.O. să ne spună care anume dintre aceste descoperiri poartă sigur marca etnicității bulgare? Prin ce se deosebesc, de pildă, uneltele de lucru (ciocane, seceri, dălți, foarfeci etc.) bizantine de cele bulgărești și cele bulgărești de cele românești, în veacurile de mijloc? Prin nimic, adăugăm noi. În afară de aceasta, de ce se introduc în discuție elemente inexistente? În ce vreme și unde s-au descoperit la Păcuiul lui Soare *sceaux en bronze et en cuivre* bulgărești? Când se abordează chestiuni serioase, se cere ca să se discute pe temeiul faptelor și nu al teoriilor fără fapte. D.Ovcearov nu este la prima sa greșală de acest gen¹⁵. Vrem să credem că asemenea practici nu sunt rodul unui sistem deliberat, ci al unui zel, nestăpânit suficient, urmărind întărirea cu cât mai multe *argumente* a nejustificatelor sale teze.

În ultima parte a articolului său, D.O. încearcă să-l convingă pe cititor că cetatea din insula Păcuiul lui Soare a fost construită de Omurtag și că faptul ar fi certificat de inscripția descoperită în biserica celor 40 de Mucenici de la Târnovo. În inscripție însă, se spune că hanul bulgar a clădit pe Dunăre (și asta putea să fie oriunde între Ruse și Silistra) *un palat somptuos* și nu o cetate. Dar să admitem, de dragul discuției, că în inscripție s-a comis o greșală sau că lapidul s-a folosit de o metaforă pentru ctitoria lui Ormutag. În acest caz însă, cum se explică faptul că la Păcuiul lui Soare nu există cermica cenușie, atât de caracteristică secolului IX, așa cum există la Pliska și Țar Krum? La Păcuiul lui Soare s-au descoperit până acum numai 4 fragmente de vase cenușii, fapt explicabil dacă se ține seama că această specie se rarește în sec.X și își încetează existența, cândva, spre sfârșitul aceluiași secol, adică în epoca în care a fost zidită cetatea. Bănuim că D.Ovcearov - pentru a explica puținătatea cioburilor cenușii - nu va apela la argumentarea lui Iv.Bojilov, potrivit căreia ostașii din garnizoană aruncau periodic vasele sparte peste ziduri, în Dunăre. Și încă o chestiune! Cetatea de la Păcuiul lui Soare a servit drept bază navală. În acest caz, când se discută problema zidirii ei, bulgarii ies automat din discuție, fie numai și pentru motivul că în întreaga lor istorie medievală ei n-au beneficiat niciodată de vreo flotă maritimă sau fluvială.

În partea de început a articolului său D.Ovcearov s-a lansat și în considerații lingvistice privind numele insulei Păcuiul lui Soare. Iată ce scrie D-sa la p.58: *En langue roumaine (citez en langue français, n.n.) on traduit son nom L'île du lever soleil mais la population locale l'appelle Pakuj ou Pekuj. Al.Kuzev souligne que sur deux cartes du XV^e s. l'île est mentionnée comme Pakuj et Pekuj et il affirme avec raison que ce fût le nom de l'établissement bulgare medievale de la forteresse du XIII^e - XIV^e s. D'après V.Beșevliev, c'est un nom bulgare qui se*

conserva dans la forme roumain du nom de l'île et sa traduction devrait être Feux du soleil.(p.58) Câte afirmații, atâtea inadvertențe...! Soare din Păcuil lui Soare nu înseamnă *lever du soleil* ci *soleil*, iar în cazul de față Soare (care vine de la latinescul sol(em) este un antroponim românesc. Populația locală nu-i zice insulei nici Pakuj (citește, Păcuj) și nici Pekuj, ci Păcuil lui Soare sau Pecuiul lui Soare. Prin Păcui, Pecui, din hărțile medievale invocate de D.O. (citindu-l pe Al.Kuzev) nu este indicată așezarea fortificată, ci insula în care se află această așezare. Faptul a fost arătat, dar nu-i vina noastră că a rămas necunoscut lui D.O. Cât privește teza distinsului savant V.Beșevliev, privitoare la originea bulgărească a toponimului Păcuil lui Soare, ea este eronată de la un cap la altul. Nici de data asta nu suntem noi vinovați că cercetătorii bulgari nu cunosc lucrările unor lingviști de talia lui Ov.Densușianu¹⁶, Iorgu Iordan¹⁷, G.Ivănescu¹⁸. Aceștia au dovedit că pecui, păcui, este un substantiv comun care vine de la latinescul peculium, trecând firește, prin transformările suferite de cuvintele latine moștenite în limba română. D.Ovcearov, înainte de a-și însuși teza lui V.Beșevliev, trebuia să consulte un lingvist, specialist în romanistică și să vadă dacă afirmațiile savantului bulgar sunt sau nu demne de luat în seamă. S-ar putea spune că această chestiune are o importanță minoră în problematica dezbătută de autorii volumului *Dobrudza*. Noi, totuși, am evidențiat-o pentru că ea caracterizează, în multe privințe, chipul în care încearcă unii dintre autorii volumului, acreditarea ideii că tot ceea ce privește Dobrogea medievală, este bulgăresc.

Donceva-Petkova, Ljudmila, Sur le chronologie du site bulgare médiévale près du village Odârcei. Departement de Tolbuhin.(p.69-82)

La locul Kaleto, de lângă satul Odârcei, la 18 km. sud de orașul Tolbuhin, arheologii bulgari și polonezi au cercetat o așezare conținând urme de viață din epocile bronzului timpuriu și a fierului, după care urmează un castru din epoca romano-bizantină, suprapus, la rândul-i, de o așezare din vremurile medievale timpurii. L.D.-P. s-a ocupat cu prezentarea numai a realităților arheologice târzii, rod al activității cercetătorilor bulgari. D-sa ne asigură că așezarea fortificată romano-bizantină își încetează existența la începutul sec.VII, fapt confirmat și de descoperirea unei monede emise de Phokas (602-610). Această datare ar fi susținută și de o cataramă de tip Sucidava (p.71). Data de început a așezării medievale-timpurii bulgare - cum o numește autoarea - se plasează la sfârșitul sec.VII, iar sfârșitul ei, la începutul sec.XI, mai exact în anii 30-40 ai acestui veac - fapt certificat și de existența unor monede bizantine. Depunerile arheologice ar fi însumate, din punct de vedere stratigrafic, în două niveluri de viață: primul s-ar data între sfârșitul sec.VII și sfârșitul sec.IX, iar al doilea între sfârșitul sec.IX și anii 30-40 ai sec.XI. În total, au fost cercetate 48 de locuințe-bordeie.

Primul nivel ar fi documentat de bordeiele 26, 35 și 39, care sunt *tăiate* ori *suprapuse* de bordeie din al doilea nivel. Același nivel ar mai fi documentat apoi de o serie de otice,(p.72,fig.3) zăbale din două bucăți și psalii, (p.73,fig.4-5) diferite obiecte de os,(p.74,fig.7) cataramă și limbi de curea,(p.76,fig.8) o *amuletă solară* (p.76,fig.9,a) cum și de o serie ceramică ilustrată la p.79 (fig.10) și la p.80(fig.11). L.D.-P. îi rezervă perioadei a doua o pagină și jumătate (p.81-82). În această parte ne informează că locuințele nivelului II sunt adâncite în pământ și căptușite cu pietre, dar nu ne spune care este numărul lor. Ne asigură apoi că în interiorul lor s-au găsit diferite obiecte de uz casnic și podoabe, cruci etc. dar nu le descrie, ca în

cazul celor din *primul nivel* Ceva mai mult spațiu (jumătate pagină) este rezervat ceramicii, specificându-se că s-au descoperit fragmente din vase nisipoase decorate cu linii incizate, *mărci de olar*, cioburi de vase cu toartă, ulcioare amforoidale, ceramică decorată cu smalt verde-oliv și căldări de lut de *tip peceneg*. În final își exprimă nedumerirea în privința mormintelor - de rit creștin - (46 la număr) găsite fie printre locuințe, fie deasupra lor. Gropile mormintelor sunt înconjurată de pietre. D-sa nu poate să-și explice prezența lor aici, câtă vreme necropola locuitorilor se afla în afară, la nord de așezare. În lipsa unui profil publicat, este greu să ne facem o opinie asupra fazeologiei așezării, dar judecând după obiectele pe care L.D.-P. le atribuie primului nivel de viață medievală, suntem îndrituiți să afirmăm că la Odârci nu există nimic care să certifice datarea între sfârșitul sec.VII și sfârșitul sec.IX. Oticele, zăbalele, psaliile, cântărurile etc., prezentate în articol, *au circulat* și în sec.X-XI-XII (mai cu seamă); aceasta e dovedită de realitatea de la Dinogetia-Garvăn unde, oricum, viața a început după 971. Pe de altă parte, L.D.-P. nu este edificată asupra naturii tuturor vestigiilor arheologice. De pildă, obiectul de bronz, publicat sub fig.a, (a pag.76) nu-i o *amulette de soleil*, ci un distribuitor de curele pentru harnașamentul cailor, atribuit, în general, peceneg-cumanilor și el datează, cel mai devreme, în sec.X și nu în sec.VIII-IX. Asemenea obiecte s-au mai găsit în Bulgaria, la Pliska¹⁹, Kladeni²⁰ și în alte locuri.

La fel se prezintă și situația ceramicii pe care o datează în sec.VIII-IX. În treacăt fie spus, nici până azi nu există un studiu în care să fie precizate criteriile de deosebire între ceramica sec.VIII și cea din sec.IX, între ceramica de la sfârșitul sec.IX și cea de la începutul sec.X. Pe de altă parte, L.D.-P., socotită a fi una dintre cele mai bune specialiste ale ceramicii medievale din Bulgaria, trebuia să știe că ceramica cenușie dănuiește până aproape de sfârșitul sec.X, desigur, într-o proporție din ce în ce mai redusă, la fel ca și vasele cu ureche interioară. Iată, pe scurt, de ce contestăm existența la Odârci în sec.VII-IX a unei *așezări bulgărești*. De altminteri, însăși autoarea trebuia să se îndoiască de o asemenea datare, de vreme ce la p.71 afirmă *expressis verbis*: *La première période est difficilement conçu, mais cependant il existe des prémisses qui confirment l'existence du site. La première période* sunt cele trei bordeie mai sus citate și obiectele pe care le-a prezentat. Dar întrucât aceste obiecte nu s-au găsit în locuințe ci *en dehors des habitations*, (p.71) L.D.-P. trebuia să fie mai prudentă în încadrarea lor stratigrafică și cronologică. Este locul să precizăm că la Dunărea de Jos nu există nici un caz, până acum, de fostă cetate romano-bizantină în care viața să fi reînceput înainte de sec.X. De la această regulă nu putea face excepție tocmai Odârci.

Noi socotim că așezarea medievală de la Odârci, indiferent de numărul nivelurilor arheologice, își are începutul în sec.X și sfârșitul, cândva, în prima jumătate a sec.XI. În acest răstimp de peste o sută de ani, firește, au avut loc fel de fel de refaceri de locuințe. În opinia noastră devine limpede că bordeiele 26, 35 și 39 fac parte dintr-un prim nivel de viață care poate fi datat cel mai devreme la începutul sec.X.

În final, ne exprimăm și noi o părere asupra cimitirului creștin din așezarea de la Odârci. Pe de o parte, este posibil ca aici să avem de-a face cu mormintele locuitorilor care au părăsit așezarea în anii 30-40 ai sec.XI și care s-au așezat undeva alături de Kaleto. Pe de altă parte, este posibil ca la Odârci să fi fost ridicată, după anii 30-40 ai sec.XI, o bisericuță,

nedescoperită încă, în jurul căreia s-a dezvoltat o necropolă aparținând unei comunități din zona din afara Kaleto-ului.

Melamed, Katja, Sur la population du haute Moyen Age habitant la site près du village Durankulak. Departement de Tolbuhin.(p.83-92)

La nord de Cavarna, în apropiere de Durankulak există un lac, iar pe acest lac și o *insulă mare* cu urme de viață neolitică, din epoca bronzului și a fierului, cum și o așezare romano-bizantină. Dar tot acolo se afla și o așezare, datată de cercetătorii bulgari începând de pe la mijlocul sec.IX și până la sfârșitul sec.X. Pe malul apusean al lacului a fost reperată o necropolă creștină din care s-au cercetat, până-n prezent, circa 250 de morminte. Alte două necropole, deasemenea creștine, de dimensiuni mici, se găsesc chiar pe *insula mare*. Din contribuția autoarei aflăm că gropile funerare sunt de două tipuri principale: a) Gropi simple, acoperite uneori cu plăci de piatră; b) Gropi placate în interior cu plăci de piatră și acoperite sau nu cu plăci de piatră. Aproape toate mormintele conțin câte un schelet. Ele sunt orientate vest-est. Unele morminte, puține la număr, aveau pe latura estică și câte o piatră înfiptă în pământ. Brațele scheletelor erau întinse pe lângă corp sau dispuse pe piept ori bazin. Din ilustrație reiese că în anumite cazuri, numai unul din brațe era așezat de-a lungul corpului. K.M. marchează și poziția chirchită pe dreapta a câtorva schelete. În ilustrație figurează și un schelet cu picioarele încrucișate. Într-unul din morminte s-a găsit un vas ceramic. În majoritatea gropilor funerare s-au descoperit diferite obiecte de podoabă: cercei, brățări, mărgelile de sticlă etc. cum și unele piese de fier care s-au corodat cu timpul: cuțite, un vârf de săgeată *et deux dës*. Acestea sunt pe scurt datele tehnice ale cimitirului de la Durankulak, expuse cu destulă precizie de K.M. De aici încolo, însă, articolul D-sale este învăluit în considerații inadecvate și, în plus, însoțit de concluzii care intră în contradicție cu stricta realitate. În dorința de a atribui necropola de la Durankulak, în exclusivitate bulgarilor, autoarea se pierde în discuții marginale, nesemnificative, eludând trăsăturile esențiale ale necropolei. D-sa pretinde că elementele de ritual păgân din unele morminte își trag sorgintea din ritualul înmormântărilor protobulgare, scăpându-i din vedere că același ritual (depunere de vase și alte obiecte în groapa funerară, poziția neortodoxă a brațelor etc.) se întâlnește și în necropola creștină din sec.IV-VI de la Mangalia²¹, care, oricum, n-are nici o legătură cu protobulgarii. Este adevărat că într-un loc, K.M. face o aluzie discretă la o *population locale*, iar altă dată la o *composition hétérogène de la population*, dar nu ne precizează din cine anume era formată *populația locală* sau cea *heterogenă*. Cititorul ar putea să creadă că autoarea încearcă, la un moment dat, să facă o detașare etnică a înmormântărilor (pentru că D-sa și nu altcineva, susține că unele morminte au inventar funerar, iar altele nu au) dar același cititor este temperat imediat de declarația K.M. că ritualul funerar al mormintelor fără inventar *fût pratiqué aussi par quelques tribus protobulgares avant leur établissement dans les territoires bulgares contemporains ou avant l'adoption de la religion chrétienne*.(p.81) Iată, așadar, că protobulgarii practicau în ritul înmormântării toate felurile de ritual funerar.

Datorită, desigur, inexperienței, această tânără cercetătoare se folosește tot timpul de expresia rit, în loc de ritual; apoi vorbește de o *population bulgare unanime* ceea ce nu înseamnă nimic pentru cititorul neavizat. Autoarea a datat corect necropola. Meritul ar fi fost și

mai evident dacă D-sa își punea problema ca nu cumva cimitirul de la Durankulak să aparțină, măcar în parte, unei comunități etnice grecești. Se știe doar că de-a lungul țărmului vest-pontic, populația din evul mediu era, în majoritatea ei, grecească.

Angelova, Stefka, Sur la caractéristique de la céramique du haut moyen âge provenant de Drăstăr (Silistra).p.93-114

St.Angelova ne prezintă în acest studiu ceramica descoperită în trei complexe din cadrul cetății. În lipsa unor observații stratigrafice, D-sa a fost obligată să opereze pe temeiul aprecierilor tipologice. Plecând de la componentele de bază ale vaselor (tehnica de lucru, formele și decorul), autoarea a definit trei grupe ceramice. În prima grupă, subdivizată în patru subgrupe, este prezentată ceramica lucrată la roata de mână, modelată din pastă nisipoasă sau din argilă de culoare albă. Formele sunt variate. În această grupă se întâlnesc oale, ulcioare, câni, străchini, boluri etc. În subgrupa I B sunt înglobate și vasele de argilă albă decorate cu vopsea roșie sau brună. În grupa a II-a sunt incluse vasele lucrate la roata de picior. Ele-s reprezentate de *pots, avec ou sans anse, petites tasses, brocs, cruches...* Grupa a III-a, subdivizată în două, cuprinde deasemenea vase lucrate la roata de picior. În subgrupa a III-a A sunt înglobate oale fără toartă, dar și oale cu două torți înalte. Din subgrupa III B fac parte vasele smălțuite. St.A. ne asigură că *fabricarea* vaselor smălțuite la Silistra este dovedită de numeroasele deșeuri. Faptul nu-i de mirare. La p.108 St.A. declară că ceramica pe care a prezentat-o, are ca terminus postquem sec.VIII, iar ca terminus antequem anii de domnie ai lui Mihail VII (1071-1078). Totuși, *du point de vue formel...* ceramica prezentată datează din sec.X-XI. D-sa este înclinată să accepte și *l'hypothèse que cette céramique a été produit aussi pendant le XIP s.*

Articolul este stufos. St.A. s-a încurcat în propria-i tipologie. D-sa plasează în sec.X-XI vase care apar în Dobrogea cel mai devreme în a doua jumătate a sec.XII (vezi amfora cu torțile supraînălțate din tabl.X,11, oalele cu două torți dintre care una publicată în tabl.VI,9, cum și tuburile de ulcior din tabl.VIII-IX, 10-12). Pentru unele lămuriri s-ar fi cuvenit ca St.A. să facă analogiile de rigoare cu vasele din bordeiele ultimului nivel de viață de la Dinogetina, datat la sfârșitul sec.XII - începutul sec.XIII²². Altă dată, nu este lămurită asupra tipurilor de vase. De pildă, despre castronul din tabl.I-III,4, p.98, spune că-i capac. Concluzia D-sale: cea mai mare parte a ceramicii este produsă de olari bulgari, că există și puțină ceramică pecenegă, în sfârșit, că în privința acestora își fac prezența și bizantinii. Si, uite așa, toți factorii etnici ai vremii sunt implicați în elaborarea ceramicii din fostul Durostorum roman, dar numai românii, nu.

Popkonstantinov, Kazimir, Les inscriptions du monastère rupestre près du village Murfatlar (Basarab). (Etat, théories et faits).(p.115-145)

Se știe că pe teritoriul comunei Basarabi (numită - mai înainte, Murfatlar) de lângă Constanța, s-a descoperit cu peste 30 de ani în urmă, un așezământ monahal rupestru, compus din locuințe, chilii, coridoare, cavouri etc. Tot acest ansamblu arhitectonic este amplasat în cadrul unei cariere de cretă din care s-au exploatat blocuri paralelipipedice la sfârșitul sec.X. Blocurile de cretă s-au folosit la ridicarea segmentului Valului de piatră, din dreptul comunei Basarabi. În temeiul unei analize a situațiilor arheologice cum și al interpretării unor izvoare

istorice, noi am ajuns la încheierea că Valul de piatră a fost construit după anul 976, dar înainte de anul 1000, probabil în ultimul deceniu al secolului X. Din datele arheologice pe care le-am avut la dispoziție, am conchis că așezământul monahal a funcționat, relativ, scurtă vreme, numai câțiva ani, atât cât a durat și munca în cariera de cretă. Pe pereții verticali ai carierei, dar mai ales, pe cei ai așezământului monahal, au fost scrijelite diferite semne și reprezentări antro-po-zoomorfe. Alături de ele au fost zgâriate inscripții runice (cele mai numeroase), chirilice, grecești și glagolitice.

Descoperirea de la Basarabi a atras atenția unui cerc larg de cercetători, între care și mulți străini. Din rândul acestora din urmă face parte și K.Popkonstantinov, un cunoscut specialist în paleografie slavă. Așadar, nu-i de mirare că în volumul *Dobrudza* figurează și o contribuție a D-sale axată, în principal, pe analiza inscripțiilor. Oprindu-se asupra unora din inscripțiile chirilice, D-sa a corectat în unele cazuri citirea dată de G.Mihailă și I.Barnea și a făcut o restituire mai veridică. Un interes deosebit îl prezintă paginile referitoare la inscripția nr.5 (în numerotarea lui K.P.) în care arată, fără drept de tăgadă, că acolo nu-i vorba de nici un jupan Gheorghe și că, cuvântul care ar fi însemnat jupan în descifrarea lui I.Barnea, trebuie citit Tupai, un monah care a edificat o biserică închinată St.Gheorghe. În legătură cu inscripția nr.3 (tot în numerotarea lui K.P.) D-sa își exprimă îndoiala că în ea este înregistrat anul 6490. În locul unde N.Oikonomides (și după el, I.Barnea) vede cuvântul grecesc τὸ μάρτιόν K.P. vede cu rezerve, însă, cuvântul μαρτιρίων. La p.126-128 respinge afirmația că inscripția incizată în dreapta intrării în bisericuța B.1 ar fi redată în caractere chirilice și că ar marca anul 992 ori 1002 (după calendarul nostru). K.P. împărtășește părerea Mariei Comșa, potrivit căreia, inscripția respectivă este compusă din litere runice. Autorul dă o citire nouă și altor inscripții chirilice și glagolitice. Am subliniat numai o parte a contribuțiilor paleografice ale lui K.P., dar ele-s suficiente pentru a-l defini ca pe un cercetător stăpân pe uneltele sale de lucru, calitate care-i permite să se orienteze cu ușurință în descifrarea oricărui gen de inscripții chirilice și glagolitice. Dar această calitate este umbrită de încheierea D-sale, că inscripțiile chirilice de la Murfatlar ar fi, în exclusivitate, opera unor călugări bulgari, fără să se întrebe însă că, în măsura în care la Murfatlar au existat și călugări români, în ce limbă și în ce caractere ar fi scris aceștia. Mergând pe linia unei astfel de judecăți, poți ajunge ușor și pe nesimțite la concluzia că tot bulgari erau nu numai călugării ci și scribii laici din Țările Române ale secolelor XIV-XV, de pildă, pentru că inscripțiile și documentele de cancelarie erau elaborate în limba slavo-bulgară și exprimate în caractere chirilice.

Părăsind câmpul inscripțiilor chirilice K.P. și-a aplecat atenția asupra celor runice, susținând că și ele ar aparține protobulgarilor. Iată și felul cum se demonstrează aceasta! La Krepcea și pe o rozetă de la Pliska, există semne runice identice cu cele de la Murfatlar. Or, toate aceste localități s-au aflat, geografic vorbind, în cadrul primului stat bulgar. Drept urmare, este de la sine înțeles că și inscripțiile runice de la Murfatlar sunt ale bulgarilor. Într-o atare logică, trebuie să înțelegem că teritoriile bulgărești de la sud de munții Balcani și din nord-vestul platformei prebalcanice, n-au aparținut niciodată statului bulgar, deoarece asemenea inscripții nu s-au găsit acolo. În schimb, existând - firește, în altă variantă - în regiunile azoviene din sec.IX-X, trebuie să admitem că statul bulgar din acea vreme își exercita

autoritatea în teritoriile din răsăritul Europei. Realitatea este alta. Independent de originea ei, scrierea runică a avut un caracter zonal și nu unul *național*. Pentru caracterul protobulgar al runelor de la Murfatlar, K.P. invocă și prezența, în *alfabetul* acestei scrieri, a 6 semne chirilice (dintre care unul - epsilon - poate fi tot așa de bine și grecesc). Dar, cel puțin în două cazuri, s-au folosit în cadrul acestei scrieri și litere latine cum și grecești. Din împrejurarea că în scrierea runică de la Murfatlar se află și litere alfabetiforme chirilice, trebuia să se tragă, cel mult, concluzia că scrierea respectivă s-a născut după apariția semnelor chirilice și ca atare, nu putea să fie adusă de protobulgari la sfârșitul sec. VII. Într-un loc, K.P. își însușește concluzia lui N. Friedrich, potrivit căreia *quelques signes <<runiques>> de Murfatlar, Pliska et d'autres centres vieux bulgares sont analogues aux différents signes alphabetiques: ibérique, géorgien, méroïte, sémitique du nord etc.* (p.141, n.725) Adăugând la aceasta și literele chirilice, grecești și latine, nu știm ce mai poate rămâne protobulgarilor din scrierea runică. Să admitem totuși, că ea a fost adusă din Peninsula Balcanică de protobulgari. În acest caz însă, trebuia să se explice de ce protobulgarii, când au simțit nevoia să scrie, și-au redactat inscripțiile (chiar și cele în limba lor) în caractere grecești. Doar n-o să ni se spună că scrierea runică era una populară, folosită de oamenii de rând, dar nu și de pătura politică-militară a protobulgarilor. K.P. susține că scrierea runică a fost folosită de protobulgari *pendant la période préchrétienne...* (*ce qui a été établi il y a un certain temps* ,p.143), dar nu precizează unde și cum a fost *stabilită* aceasta. Desigur, D-sa nu are în vedere graffiti izolați de pe zidurile cutărei sau cutărei cetăți. Acestea n-au nici o legătură cu o scriere sau alta. Sunt pur și simple semne de meșteri, dintre care unul *tipic protobulgar* a fost folosit și de meșterii romano-bizantini de la Tropaeum Traiani²³.

În ce ne privește, suntem îndreptățiți să susținem că scrierea runică de tip Murfatlar s-a născut, cel mai devreme, la sfârșitul sec.IX și nu a mai fost folosită începând din sec.XI. Pentru teza originii protobulgare a scrierii runice de la Murfatlar, unii cercetători bulgari aduc în discuție scrierea de tip Orhono-Eniseisk. Între ambele scrieri există însă o deosebire esențială. În timp ce scrierea *de tip Orhono-Eniseisk* este de la dreapta la stânga, cea de la Murfatlar este de la stânga la dreapta. Verificarea afirmației noastre stă la îndemâna oricărui cercetător, fie el și nepaleograf, care s-ar apuca să compare desfășurarea în linie a inscripțiilor runice cu cele chirilice și chiar grecești de la Murfatlar. La un moment dat K.P. vorbește de existența la Murfatlar a unor inscripții bilingve (în slavă și bulgară). Și, ca să ne convingă, ne trimite la p.139, tabl.IX, unde sunt reproduse o inscripție în caractere chirilice, iar dedesubtul ei alta, în caractere runice, pe unul din pereții bisericii B.1. Care-i argumentul D-sale că aici avem de-a face cu o inscripție bilingvă? Atât prima cât și a doua conțin același număr de litere: 11 (unsprezece). Dacă-i vorba numai de numărul literelor, atunci K.P. putea conchide, cel mult, că atât slavii cât și protobulgarii vorbeau una și aceeași limbă, pentru că altfel, sinceri să fim, ne vine greu să admitem că o expresie care se traduce prin *datori suntem* poate fi scrisă cu același număr de semne și în limba slavă și în limba turcică.

Oricum ar fi, sigur este că scrierea runică *de tip dunărean*, să-i zicem, nu a fost încă tălmăcită. Nu suntem nici măcar în situația de a ști dacă ea este o scriere criptică sau dacă aparține unei anume comunități etnice. Ce origine are scrierea runică de la Dunărea de Jos, aceasta-i altă chestiune. Noi am opinat (nu am demonstrat) că originea ei trebuie legată de

anume populații nordice - poate goții târzii - care s-au folosit în elaborarea alfabetului și de alte semne, nerunice (chirilice, grecești etc.). Există vreo dovadă că în Dobrogea medievală timpurie au continuat să trăiască și anume comunități gotice târzii, așa cum au trăit și în Crimeea? Da, există, am spus noi! În privința aceasta beneficiem de informațiile lui Walafrid Strabo²⁴, care și-a redactat opera pe la mijlocul sec.IX. Din spusele călugărului german, a căror autenticitate nimeni n-a pus-o la îndoială, aflăm că pe vremea când trăia el, în centrul fostei provincii Scythia Minor, mai exact în regiunea tomitană, trăiau anume comunități de goți. Există vreo dovadă scriptică în temeiul căreia se poate postula prezența la Murfatlar și a unor elemente etnice gotice? Da, există! Este vorba de iscălitura unuia dintre ei, în caractere grecești (sau chirilice) și care se numea Rainpilpe (I.Barnea, Din Ist.Dobrogei III, p.220, fig.68,1). Ce alte elemente arheologice pot fi aduse în sprijinul tezei că la Murfatlar, în afară de români și slavo-bulgari, au trăit și anume elemente etnice nordice? *Dragonii* de pe pereți, între altele, am spus noi. K.P. se grăbește însă să declare că nu există nici o legătură între *dragonii* de la Murfatlar (inclusiv cei de la Ravna) pe de o parte și *dragonii* din Scandinavia, pe de altă parte. Dacă cercetătorul bulgar și-ar fi aplecat luarea aminte asupra acestei probleme, însuși D-sa ar fi constatat că singura deosebire dintre dragonii din Scandinavia și cei din regiunea Dunării de Jos constă în faptul că primii sunt realizați mai artistic și, oricum, mai îngrijit. Si ar mai fi constatat ceva! În timp ce acest motiv animalier este caracteristic aproape tuturor neamurilor germanice din antichitatea târzie, în schimb, el este străin lumii romano-bizantine, după cum este străin și slavilor, ca să nu mai vorbim de protobulgari. K.P. susține că dragonii se întâlnesc și în decorația miniaturală a manuscriselor literare. Sigur că se întâlnesc! Probleme este alta, însă. Când s-au impus dragonii în decorația miniaturală (bizantină, kieviană etc) și pe ce cale s-au impus? Dealtminteri, varegi au existat și la Constantinopol și la Kiev. În sfârșit, K.P. apelează și la reprezentarea diferitelor semne de pe pereții de la Murfatlar, susținând că și ele ar demonstra caracterul bulgăresc al așezământului. Nu-și argumentează însă afirmația, ci se mulțumește să ne trimită la lucrările lui D.Ovcearov. Dar D.O., acest harnic cercetător, cu unele lucrări interesante, nu are o pregătire adecvată în domeniul simbolisticii. D-sa, dacă are de-a face cu desenul unei corăbii, conchide imediat că aceasta demonstrează existența unei flote militare bulgărești; dacă întâlnește labirintul sau țintarul pe o piatră sau un perete, conchide că aceste semne au fost însușite numai de bulgari și așa mai departe. D-sa nu numai că nu a pătruns în sensul și semnificația simbolurilor, însă uneori comite și greșeli elementare. De pildă, vorbind despre dragonii de la Murfatlar, îi compară cu un tigrul a cărui siluetă este gravată pe mânerul unui bici descoperit, unde tocmai...în Altai²⁵. Iată cum se demonstrează - și pe baza reprezentărilor - caracterul bulgăresc al monumentului rupestru de la Murfatlar. Problema reprezentărilor din acest loc, am spus noi, nu trebuie simplificată la echivalențe de genul: scena săgetării unui animal documentează prezența unor vânători (care nu puteau fi decât protobulgarii); crucea documentează prezența unor creștini (care nu puteau fi decât slavo-bulgari) ș.a.m.d.

La Murfatlar avem de-a face cu un așezământ monahal din a doua jumătate a sec.X, cu un pronunțat caracter inițiat. Practicile culturale ale comunității monahale nu reflectă ortodoxismul constantinopolitan (instaurat și în Bulgaria în a doua jumătate a sec.IX), ci un

fenomen de sincretism între creștinismul primar (vezi, între altele, cazul bisericiuței E.3 cu un plan și dispoziții interioare proprii sec.V-VI și nu se mai întâlnesc nicăieri de atunci și până în sec.X) și anumite practici culturale, păgâne, de neândoielnică tradiție romană (vezi cazul reprezentărilor de sexe, câini, lupi etc.). Desigur, această *erezie creștină*, ca s-o numim așa, care va fi căpătat o dezvoltare și mai mare în condițiile ulterioare prăbușirii limes-ului dunărean, a fost colorată, cu timpul, în chip necesar și cu anumite practici culturale proprii slavilor (în primul rând) și altor populații alogene. De datorită cercetătorilor este ca printr-un efort unit, să le definească. Evident, după creștinarea bulgarilor, unii dintre adepții acestei erezii au început să scrie în caractere chirilice și glagolitice, iar alții au *inventat* scrierea runică de tip dunărean. Oricum ar fi, sigur este deasemeni, că, mai ales, după creștinarea bulgarilor, acest gen de creștinism nu se practica în zona marilor centre culturale și religioase bulgare. Nici unul din rândul clerului Arhiepiscopiei bulgare (devenită mai târziu patriarhie) nu ar fi tolerat o practică religioasă creștină care, între altele, avea și cultul scenelor erotice. De aceea, în marea bazilică de la Pliska, de pildă, erezia creștină de tip Murfatlar nu este manifestată și așa se explică de ce ea este documentată numai pe fața exterioară a zidurilor de la Ravna. În atari condiții, transformarea monumentului rupestru de la Murfatlar de către unii cercetători în expresia cea mai înaltă a vieții cultural-spirituale bulgărești din epoca medieval-timpurie poate fi socotită cel mult, un deziderat și nu o realitate istorică.

Gherghiev, Pavel, *L'organisation religieuse dans les terres bulgares du nord-est après l'an 971*. (p.146-158)

În contribuția D-sale, P.Gh. vrea să ne convingă că, după desființarea, în 971, a Patriarchiei bulgare, Ioan Tzimiskes ar fi înființat o *Arhiepiscopie a Bulgariei* cu sediul la Dristra, documentată, chipurile, de lista eparhială nr.3 (după Parthey), datată, la rândul ei, de Konidaris în anii 971-972. *Arhiepiscopia Bulgariei* de la Dristra ar fi certificată, crede P.Gh. de unele sigilii având numele lui Gheorghe *arhiepiscop al Bulgariei* descoperite la Pliska și Madara. În continuare, P.Gh. susține că *Arhiepiscopia Bulgariei* de la Dristra ar fi avut un statut particular în sensul că era autocefală și că ea ar fi beneficiat de acest statut până-n 1020, când ar fi fost redusă la rangul de episcopie.

Demonstrația lui P.Gh. nu poartă marca unor argumente irefutabile. D-sa n-a ținut seama de posibilitatea ca lista nr.3 Parthey să fi fost elaborată, cel mai târziu, în 971, dar înainte de începerea campaniei militare a lui Ioan Tzimiskes împotriva Bulgariei de nord-est și că, în acest caz, *Arhiepiscopia Bulgariei* din amintita listă să se refere la o realitate care privește situația bisericii bulgărești de la sfârșitul sec.IX - începutul sec.X. Astfel de cazuri și anume, adăugarea în listele eparhiale, întocmite la cutare sau cutare dată, a unor situații mai vechi, sunt frecvent întâlnite în decursul vremurilor (vezi cazul celor 14 episcopii din Scythia Minor, menționate în Notitia lui De Boor, la o dată când aceasta își încetaseră de mult existența). În aceeași ordine de idei, vom sublinia că nimic nu ne îndreptățește să-l identificăm pe Gheorghe din sigiliile de la Pliska și, respectiv, Madara cu un *arhiepiscop al Bulgariei*, având reședința la Dristra. Acest Gheorghe putea fi foarte bine unul dintre arhiepiscopii Bulgariei de la sfârșitul sec.IX începutul sec.X. Firește, că ceea ce am spus până aici sunt simple supoziții - ca și în cazul spuselor lui P.Gh., dealtfel - fără vreo acoperire faptică. Să vedem însă dacă - în

continuare - pornind de la elemente concrete, supozițiile noastre pot fi transformate în concluzii. Ioan Tzimiskes cucerind Preslavul Mare, a înființat acolo o mitropolie. Acesta este un fapt certificat de două sigilii cu numele lui Stephanos *mitropolit de Ioannoupolis* unul provenind de la Ioannoupolis (Preslavul Mare), iar celălalt nepublicat încă de la Pliska. Noi nu știm până la ce dată a fost Stephanos mitropolit de Ioannoupolis, dar cert este că această funcție a deținut-o cândva între 971 (data transformării numelui Preslavului în Ioannoupolis) și 976, sau imediat după aceea (când fosta capitală a Bulgariei și-a recăpătat numele vechi de Preslav, desigur, ca urmare a măsurilor lui Vasile II, urmărind damnarea memoriei lui Ioan Tzimiskes. Este posibil ca Stephanos să fi fost primul mitropolit de Ioannoupolis dar în privința aceasta, iarăși, nu avem o dovadă concretă. Deocamdată să reținem că Ioan Tzimiskes a înființat o mitropolie la Ioannoupolis și că ea a luat naștere în 971. Afirmția noastră că mitropolia de Ioannoupolis a luat ființă în 971 se bazează pe următoarea realitate: odată cu transformarea de către bizantini a unei regiuni cucerite într-o themă - și acesta-i cazul Bulgariei de nord-est în 971 - autoritatea administrativă instaurată era dublată imediat de o autoritate ecleziastică de rang înalt (arhiepiscop sau mitropolit, episcop). Este posibil ca mitropolia de Ioannoupolis să fi luat ființă imediat după cucerirea Preslavului (aprilie, 971) dar tot așa este posibil ca ea să fi fost întemeiată după terminarea luptelor de la Dristra (iulie, 971). Și acum să revenim pentru o clipă numai, la lista nr.3 Parthey. Nefigurând mitropolia de Ioannoupolis în această listă, devine limpede pentru oricine că ea a fost alcătuită înainte de luna aprilie 971. În privința mitropoliei de Ioannoupolis nu știm însă două lucruri și anume: 1) Nu știm de pildă, dacă odată cu înființarea ei au fost înființate și unele episcopii care să-i fie subordonate. Dealtfel, în practica organizării ecleziastice bizantine, nu era obligatoriu ca fiecărei mitropolii să-i fie subordonate și anume episcopii. Prin urmare, nu avem certitudinea că în 971 a fost înființată o episcopie la Dristra, dar faptul nu-i exclus. 2) Nu știm, deasemenea, când anume și-a încetat existența mitropolia de Ioannoupolis. Nu este exclus ca ea să fi fost desființată în momentul schimbării numelui de Ioannoupolis în Preslav, iar în locul ei să fi fost înființată episcopia de Dristra. Simple supoziții! Oricum, episcopia de Dristra exista în 1020. În schimb, știm altceva. În sistemul organizării ecleziastice bizantine nu există nici un exemplu de arhiepiscopie în al cărei teritoriu de jurisdicție să *ființeze* și o mitropolie. Drept urmare, dacă în 971-976 exista o mitropolie de Ioannoupolis, nu mai putea ființa și o arhiepiscopie în fostul teritoriu bulgar din nord-estul Bulgariei. Orice analogie cu Justiniana Prima, în acest sens, este nejustificată. Autorul, ca să se edifice asupra Justinianeii Prima, trebuia să ia în considerație nu numai novela XI din Corpus iuris, ci și novela CXXXI, cap.III. Dealtfel, chiar în cazul în care am admite teza înființării de către Ioan Tzimiskes a unei Arhiepiscopii a Bulgariei la Dristra și a unei mitropolii la Ioannoupolis și că prima ar fi fost mai înaltă în grad, teză absurdă desigur și încă n-am putea admite ca orgoliosul împărat să o instaleze pe a doua în orașul care-i purta numele. Existența unei *Arhiepiscopii a Bulgariei* cu sediul la Dristra a fost admisă de P.Gh. numai pentru a ne convinge că în Bulgaria de nord-est și în Dobrogea din acele vremuri *le clergé et les moines... ont été entièrement (s.n.) bulgares* (p.154) și că acest fapt este întărit de așezământul monahal de la Murfatlar. (p.155) În treacăt fie vorba, creștinismul eretic de la Murfatlar nu putea avea vreo legătură nici cu patriarhia bizantină și nici cu episcopia bulgară

Dar să ne întoarcem la organizarea ecleziastică de la Dunărea de Jos de după anul 971. În temeiul datelor de până acum, nu se poate preciza când s-a transformat episcopia de Dristra în mitropolie. Sigur este că în 1054 ea beneficia de statutul de mitropolie, după cum tot mitropolie continua să fie către anii 1150 când, înăstătorul ei, Leon Charsianites, purta corespondență cu Ioan Tzetzes²⁶. Avem toate motivele să credem că ea a durat până la începutul secolului XIII. Există și dovada că ei i-au fost subordonate unele episcopii. Avem în vedere un document publicat de Darrouzes²⁷ potrivit căruia, către sfârșitul sec.XI, la Axiopolis exista o episcopie²⁸.

Regretăm că P.Gh., un cercetător serios, nu a pătruns în sensul și semnificația informațiilor de care dispunea și s-a lansat, în schimb, într-o sterilă și păgubitoare demonstrație urmărind să ne convingă că biserica bizantină de la Dunărea de Jos, de la sfârșitul sec.X și începutul sec.XI, avea o culoare bulgărească. Dacă ar fi plecat numai de la datele de care dispunea și le-ar fi interpretat corect, ar fi ajuns, însuși D-sa, la concluzia că Ioan Tzimiskes a dus o politică mult mai antibulgară decât Vasile II Bulgaroctonul.

Djingov, Georgi, *Apports ethno-culturels de Kaliakra* (p.159-181).

După o prezentare a condițiilor geografice, care caracterizează zona Capului Kaliakra, G.Dj. trece, în fugă, prin etapele locuirii în acest loc, începând din a doua jumătate a sec.IV î.e.n. și până la începutul sec.VI e.n. când viețuirea s-a întrerupt. Ea este reluată la mijlocul sec.X, dar nu în formele sale urbane, caracteristice epocii romano-bizantine. Locuințele - de tip bordei, din sec.X-XI - au pereții interiori câptușiți cu piatră. Autorul prezintă, pe scurt, inventarul locuințelor (ceramică, unelte, arme, podoabe). D-sa respinge teza că protobulgarii s-ar fi așezat la Kaliakra încă din sec.VIII; în schimb susține, fără nici o justificare, că populația din sec.XI ar fi fost în majoritatea ei bulgară. Mai departe, G.Dj. ne oferă o prezentare mai corespunzătoare a așezării din veacurile XIII-XIV, subliniind că în etapa respectivă ea a căpătat toate atributele unei așezări urbane, înzestrate cu un important port maritim. (acesta nu-i descris) Așezarea din sec.XIII-XIV cuprindea o suprafață de 1,50 h. Dinspre partea continentală era apărată de trei linii defensive. G.Dj. face și o descriere tehnică a zidurilor și turnurilor, reliefând, de fiecare dată, particularitățile lor. La Kaliakra exista o citadelă interioară, *un oraș exterior* și o suburbie (*faubourg*). În sec.XIV s-a locuit în bordeie, dar și în case de suprafață cu ziduri din piatră, dintre care unele ar fi avut etaje. S-au găsit și ruinele a trei biserici cum și resturile unor clădiri administrativ-militare. Mai departe G.Dj. ne prezintă, deasemenea sumar, ceramica din sec.XIII-XIV, în rândul căreia figurează și vasele decorate în tehnica sgraffito. Despre unele din vase crede că vin din centrele de producție bizantine. Sunt prezentate și diferite podoabe (cercei, diademă, mărgelile etc.). Referindu-se la cultura materială din sec.XIII-XIV, D-sa conchide că ea are un caracter bulgar *malgré l'influence de styles des écoles et des tentations modernistes de l'époque*. (p.181) Această concluzie este artificial lipită unui raport de săpături, altfel, bine alcătuit și în care părerile personale sunt prudent exprimate. În final, vom sublinia că expunerea sa (atât cât putem să ne dăm seama din traducerea în franceză, deficitară și aici ca și în restul articolului) este limpede și colorată cu numeroase metafore.

Jordanov, Ivan, Dobrudza (491-1092) - selon les données de la numismatique et la sphragistique. (p.182-207)

Iv.I. este un tânăr numismat, specializat însă și în sfragistică, un cercetător care și-a câștigat un binemeritat renume european, iar aceasta, în primul rând, prin seriozitatea și corectitudinea prezentării documentelor publicate. În articolul său, Iv.I. îl atenționează pe cititor că folosirea monedelor - ca material documentar - se lovește de unele limite determinate pe de o parte, de faptul că nu toate aceste documente, cunoscute din diferite publicații, își au locul de descoperire bine precizat și că nu toate exemplarele găsite ici-colo, au fost aduse la cunoștința specialiștilor. Mai mult, D-sa își exprimă regretul că o serie de monede scoase la lumina zilei chiar de către cercetători, încă n-au fost publicate. Iv.I. mai atrage atenția că anumite monede păstrate în colecțiile particulare nu ne oferă garanția că provin din Dobrogea. La aceasta se adaugă și realitatea faptului că n-au fost investigate, arheologic, toate așezările din Dobrogea, ca să avem astfel imaginea exactă a răspândirii monedelor. Aceeași situație este valabilă și pentru sigiliile. În aceste condiții, susține cercetătorul bulgar, nu poți să-ți faci o imagine exactă și nici completă asupra *circulației* monedelor și sigiliilor în Dobrogea de după sec.VI e.n. De aceea, când a trecut la centralizarea monedelor și sigiliilor, D-sa a fost nevoit să se folosească de o *metodă combinată* constând din întocmirea de tabele în care sunt însumate laolaltă atât descoperiri sigure cât și descoperiri nesigure.

Articolul lui Iv.I. se împarte în două. În prima parte sunt publicate monedele din Dobrogea datate între anii 491 și 1092, iar în a doua parte sunt publicate sigiliile din Dobrogea, datând din sec.VI-XI. Primul capitol conține trei subcapitole (Circulația monedelor în sec.VI-VII, Circulația monedelor în perioada 681-971 și Circulația monedelor în perioada 971-1092). Al doilea capitol conține două subcapitole. În primul, neindividualizat printr-un titlu, sunt discutate sigiliile socotite a data din sec.VI-IX, iar în al doilea, sigiliile din sec.X-XI.

În recenzia noastră nu ne vom referi la monedele de după anul 971 și nici la sigiliile din ultimul sfert al sec.X și sec.XI, perioadă în care bizantinii au stăpânit efectiv Dobrogea. Nu ne vom opri nici măcar asupra datelor tehnice privitoare la materialul numismatic și sfragistic din perioada sec.VI până în anul 971, pentru că avem toate motivele să credem că ele au fost prezentate (firește, cu unele neîmpliniri) corect. În schimb, vom zăbovi, atât cât ne permite spațiul tipografic, asupra concluziilor la care a ajuns Iv.I. cercetând acest gen de documente.

Iată ce spune cercetătorul bulgar la p.191: *Si la découverte de monnaies byzantines isolées (VII^e - X^e s.) en Dobrudza s'explique par les chercheurs déjà cités avec la présence politique byzantine en ceux lieux, doit-on expliquer avec la même présence byzantine, le nombre considérablement plus grand de monnaies byzantines découverts à Pliska, à Preslav et en général dans toute la Région intérieure du Premier Royaume Bulgare!* (sublinierea lui Iv.I.), iar imediat mai departe *D'après l'examen du matériel numismatique présenté on peut émettre la conclusion que les trouvailles monétaires de la période 681-971, découvertes en Dobrudza, témoignent d'une circulation monétaire différent de l'unité de ce territoire aux autres régions de l'Etat bulgare (s.n.). C'est une conclusion confirmée quotidiennement par la publication de tel ou tel monument culturel découvert en Dobrutza, une conclusion qui est confirmée aussi par les données de la sphragistique.*

Lăsând la o parte chestiunea circulației monetare de la Pliska și Preslav, asupra căreia vom reveni ceva mai departe, din fraza a doua a lui Iv.I. cititorul ar trebui să înțeleagă că

intensitatea circulației monetare din Dobrogea anilor 681-971 nu se deosebește cu nimic de intensitatea circulației monetare din restul teritoriilor bulgărești (exceptând, bineînțeles Pliska și Preslav) de unde și încheierea că această regiune a aparținut statului bulgar în toate vremurile date.

Bănuim că atunci când se referă la *teritoriile bulgărești* care pot fi comparate cu Dobrogea - în privința circulației monetare - Iv.I. nu are în vedere zonele de la sud de munții Haemus sau cele litoraliere și nici măcar părțile Serdicăi, fie și numai pentru motivul că unele dintre ele au intrat în alcătuirea statului bulgar în sec.IX, iar altele și mai târziu încă, ci la o regiune cum ar fi platforma prebalcanică, începând de la Tutrakan (Turtucaia) să zicem și până la linia Isker-ului, teritoriu despre care se presupune că a făcut parte din hanatul bulgar încă de la începuturile lui (anii 680-681). Pentru o astfel de comparație însă, Iv.I. trebuia să ne ofere un tabel și al circulației monetare bizantine din perioada 681-971, în platforma prebalcanică - ca astfel cititorul să vadă dacă numărul monedelor bizantine este egal cu cel din Dobrogea. Până la proba contrarie, noi rămânem la convingerea că o astfel de paralelă nu se poate face.

Am văzut mai sus că Iv.I. face mare caz, în prima frază, de faptul că la Pliska și Preslav s-au găsit mai multe monede bizantine - databile între 681 și 971 - decât în toată Dobrogea. La drept vorbind, chestiunea comparației circulației monetare între zona Pliska și Preslav pe de o parte și Dobrogea, pe de altă parte, nu trebuia adusă în discuție, deoarece în primul caz avem de-a face cu niște orașe, iar în al doilea caz, cu o regiune ruralizată în vremurile respective. Mai mult încă, atât Pliska cât și Preslav au fost, pe rând, capitalele primului stat bulgar. Or, se știe că încă de la începuturile sale, statul bulgar a încheiat cu Bizanțul tratate comerciale, iar pe de-asupra, acesta din urmă a plătit hanatului bulgar în decursul vremurilor, numeroase tributuri. Apoi, între bulgari și bizantini s-au purtat mai multe războaie, dintre care nu puține au fost câștigate de către primii, războaie în urma cărora autoritatea centrală bulgară se va fi ales cu bogate prăzi, între care și bani. În sfârșit, nu trebuie să ne scape din vedere că în a doua jumătate a sec.IX, o oarecare parte a clerului din cadrul Arhiepiscopiei bulgare cu sediul la Preslav (nu este exclus, ca la început aceasta să-și fi avut reședința la Pliska) era de origine greacă. În contextul tuturor acestor împrejurări, este limpede de ce la Pliska și Preslav s-au găsit mai multe monede bizantine decât în Dobrogea. Altfel, Iv.I. vorbind despre monede, trebuia să ne explice de ce la Dristra, socotit de cercetătorii din țara vecină a fi fost al doilea sau al treilea oraș ca importanță, din cadrul statului bulgar - s-au găsit în perioada 867-971 (am ales această vreme pentru că este cea mai sugestivă pentru circulația monetară bizantină, înainte de cuceririle lui I.Tzmiskes) numai 10 monede (vezi tabloul II, p.186) în timp ce numărul sigiilor imperiale din aceeași vreme este de 3. Iar dacă la ele vom adăuga și restul plumburilor neimperiale, databile în vremurile date, vom căpăta un număr aproape egal cu cel al monedelor. Nu vrem să se înțeleagă că, comparația pe care am făcut-o are valoare probatorie definitivă și că numărul monedelor bizantine din perioada 867-071 de la Silistra nu este, în realitate, sensibil mai mare. Am vrut doar să arătăm că din aprecierea datelor pe care le oferă numismatica și sphragistica, pot rezulta uneori și situații particulare determinate, de cele mai multe ori, de imposibilitatea practică de a beneficia, în cercetarea științifică, de tot documentarul informativ, dar câteodată și de factorii ce țin de relații politice, economice, militare și chiar religioase dintr-

o zonă sau alta. Noi suntem dispuși să concedem că documentele numismatice și sphragistice, ajunse la cunoștința specialiștilor în condițiile subliniate de însuși Iv.I. la începutul contribuției D-sale, nu sunt suficiente, prin ele însele, pentru a vorbi despre o stăpânire bizantină în Dobrogea, dar - într-o bună metodă științifică - nici lui Iv.I. nu-i este permis ca, în temeiul acelorași documente numismatice și sphragistice, să vorbească de o stăpânire neîntreruptă bulgărească în Dobrogea. Altfel, D-sa va intra într-o vădită contradicție cu datele arheologice (vezi, de pildă, Valurile din Dobrogea) și cu cele literare (vezi, de pildă, informațiile lui Theophanes Confessor și Photios).

Ne-am apropiat de sfârșitul recenziei noastre. În ea am evidențiat numai o parte a erorilor comise de autorii volumului *Dobrudza*.

La capătul lecturii acestui tom, constăți că autorii lui n-au avut alt țel decât să *demonstreze* că tot ce a existat în Dobrogea de după sec.VI este bulgăresc. Așezările, fortificate sau nu, cetățile de piatră, castrele de pământ, bordeiele simple sau căptușite cu piatră ori cărămidă, locuințele de suprafață, toate la un loc, sunt slavo-bulgare. Ale slavo-bulgarilor sunt uneltele și armele și tot ale lor sunt obiectele de uz căsnic și podoabele. Inscriptiile chirilice, glagolitice, runice, au fost folosite numai de bulgari. Până și călugării (printre care, recunoaște unul dintre autori, s-au amestecat și câțiva greci) au fost tot bulgari. Redactorul responsabil al volumului Dobridza susține la un moment dat (p.8) că *slavizarea* Dobrogei începând cu sec.VI-VII poate fi dovedită, între altele, de toponimele și hidronimele slave care ar fi înlocuit *au cours des siècles les anciennes dénominations locales d'origine thrace, grecque ou bien romaine*. Dar care-s hidronimele și toponimele în cauză? Trebuia să fi fost indicat măcar unul dintre ele, unul singur. În realitate, toponimele (dintre hidronime nu s-a păstrat decât numele Dunării) menționate de izvoarele literare pentru sec.IX-XI, sunt următoarele: Lykostomo, Selina, Conopa și Constantia, pe țărmul Mării Negre, Dorostolon (Dristra) și Vecina, pe cursul Dunării. Poate cineva să spună care dintre ele este de origine slavă? Nici unul, adăugăm noi! În schimb, Dârstor, numele românesc al Silistrei vine din Durostorum-ul latinesc, iar Vecina este o creație strict românească. Ceramica de tip Dridu numită de cercetătorii bulgari *veche bulgărească* sau *ceramica primului stat bulgar*, fie că-i vorba de specia cenușie, materializată în forme variate și decorată cu diferite motive ornamentale, toată-i bulgărească, după opinia autorilor volumului Dobrudza. Vom spune și aici ceea ce deja am subliniat în recenzia noastră, că ceramica Dridu, în formele sale pe deplin conturate, n-are cum servi la definirea etnică a cutărei sau cutărei comunități omenеști ci, cel mult la definirea etnicului olarului care a creat-o. De unde atâta siguranță că ceramica Dridu este a bulgarilor și numai a bulgarilor? Există vreun izvor care să certifice o atare alegație? S-a găsit cândva sau undeva vreun vas despre care să se poată spune, cu siguranță, că este rodul muncii unui olar bulgar și nu al unui olar român ? Și, totuși, un asemenea vas se cunoaște. El a fost descoperit la Capidava. Prin componentele sale de bază, vasul se integrează în ceramica de tip Dridu. Confectionându-l, olarul a găsit de cuviință să se semneze în pastă crudă cu caractere grecești. Numele lui este PETRE.²⁹ Și-i asigurăm pe colegii bulgari că acest Petre este numele unui olar care a trăit și și-a exercitat meșteșugul la Capidava în a doua jumătate a sec.X. Și-i mai asigurăm de ceva! Numele de Petre, în acest fonetism, propriu graiului românesc de la Dunărea de Jos, nu s-a păstrat decât la români.

Cum să nu existe români în Dobrogea medievală, dacă în vremurile date ei au existat alături de bulgari și în platforma prebalcanică? Unul dintre autorii volumului *Dobrudza* declară sentențios, la p.43, că în teritoriul dintre Dunăre și Balcani *les daco-roumains (il n'y a aucune doute) n'ont jamais habité ces lieux*. S-ar fi convenit ca cercetătorul respectiv să deschidă măcar paginile operei Annei Comnena și să vadă de câte ori sunt pomeniți românii din partea răsăriteană a platformei balcanice în legătură cu incursiunea cumanilor din 1094. Și dacă ar fi deschis și paginile lui Nicephor Choniates, ar fi aflat ce rol au avut românii în răscoala asăneștilor.

Atunci când este vorba în volumul *Dobrudza* de cimitirele epocii, constăți cu uimire că incinerării de toate felurile sunt ale slavilor, că mormintele păgâne de inhumație, de toate felurile, sunt ale protobulgarilor, că mormintele creștine de inhumație simple sau în casete de piatră cu sau fără inventar toate sunt ale slavo-bulgarilor și nici unul nu aparține românilor. Citind însă concluziile antropologilor, publicate la finele volumului, constăți că *la population de la région étudiée était de caractère europeoide, les types raciaux du tronc sud-europeoide étant prédominants*(s.n.) (p.211) sau, în alt loc, că în necropola de la Durankulak predominau *les types anthropologiques méditerranéen (s.n.) et nordique, d'un haut pourcentage d'indice armenoïde* (p.237). Și când te gândești...noi știam că *tipul mediteraneean* sau *sud europoid* este caracteristic nu slavilor și nici protobulgarilor, ci romanilor și respectiv tracilor, adică tocmai strămoșilor direcți ai poporului român.

O analiză temeinică a izvoarelor arheologice - pentru că acestea constituie osatura principală a majorității articolelor din *Dobrudza* - i-ar fi condus pe cercetătorii bulgari la cu totul alte concluzii. Ei ar fi constatat că Dobrogea a intrat în sec. VII puternic romanizată și că începând de acum, alături de populația romanizată, au trăit diferite comunități etnice dintre care cei mai numeroși au fost slavii, că cea mai mare parte a populațiilor alogene a fost asimilată cu timpul de români și că altă parte a acestor comunități și-a păstrat limba, desfășurându-și viața potrivit tradițiilor și obiceiurilor strămoșești. Mai târziu, în sec.X-XII, în Dobrogea au pătruns și alte neamuri: pecenegi, uzi, cumani etc. În pofida acestor evenimente, însă, Dobrogea nu și-a pierdut în epoca medievală niciodată specificul românesc. Chiar în timpul stăpânirii turcești, când tot teritoriul ei a fost înțesat de populația musulmană, iar *populația creștină* a fost dislocată din centrul Dobrogei, majoritatea locuitorilor din așezările de pe malul drept al Dunării a fost formată, în special, de români. Toate aceste fapte sunt dovedite de documentele literare și arheologice.

NOTE

1. R.E., I, 701.

2. R.E., IX, 1908.

3. Informațiile de rigoare sunt cuprinse în EPISTULAE IMPERATORUM PONTIFICUM...,vezi, FONTES HISTORIAE DACO - ROMANAE, II, București, 1970, p.323-335, Cf.și bibliografia dată de Joanne Jępom-Alber, INSTITUTIONES HISTORIAE ECCLESIASTICAE, Tom I, Partea II-a, 1793, p.24-26.

4. Dionysius Exiguus, în *SCRIPTORES ILYRICI MINORES, CORPUS CHRISTIANORUM*, Series Latina LXXXV, Turnholti, 1972, (Praefatio ad Ioannem et Leontium, 1,2,3, p.55-56. Cf.ALTăutu, Dionisie Românul - O PODOABĂ A BISERICII NOASTRE STRĂMOȘEȘTI, Roma, 1967.
5. Vezi, de pildă, COD. JUST., I, XI, 10. Cf.Silvia Baraschi, în *SCIVA*, 28, 1977, în special, p.412 unde se dă o bibliografie bogată.
6. C.Mătasă și I.Zamoșteanu, în *M.C.A.*, p.346-348. Mormintele sunt datate cu monede. Vezi și V.Spinei, în *MEMORIA ANTIQUITATIS*, I Piatra Neamț. 1969, p.215-225.
7. Aici nu ne interesează cazurile izolate. Altfel s-ar putea pretinde că *cultura veche bulgărească* s-a extins până la Szalavar, de pildă, pentru că și acolo a fost descoperit un vas cenușiu.
8. Petre Diaconu, în *PĂCUIUL LUI SOARE*, I, București, 1972, p.121-129.
9. C.Schuchhardt, *DIE SOGENANTEN TRAJANSWÄLLE IN DER DOBRUDSCHA*, în *Dobrukscha Botte*, Constanța, 1917, nr.105 și 106.
10. Punctele noastre de vedere despre valurile din Dobrogea sunt exprimate în diferite articole și studii cuprinse în bibliografia folosită de R. Rașev.
11. Petre Diaconu, în *PONTICA*, XIII, Constanța, 1980, p.189-194.
12. *IBIDEM*, p.194.
13. G.Papuc, *TROPAEUM TRAIANI*, 1978. Sectorul Poarta de vest, *M.C.A.*, A XIII-a sesiune anuală de rapoarte, Oradea, 1979, p.187 fig.de jos.
14. Vezi semnele imprimate în pasta crudă a cărămizilor publicate în *MIASSSR*, 63 și 75, *passim*.
15. Vezi, de pildă, D.Ovcearov, în *BULGARIAN HISTORICAL REVIEW*, 33, 1980, 4, p.768-769, unde susține că în problema Murfatlarului noi i-am implicat și pe avari și pe pecenegi.
16. Ov.Densușianu, *GRAIUL DIN ȚARA HAȚEGULUI*, București, 1915, p.54.
17. Iorgu Iordan, *TOPONIMIA ROMÂNESCĂ*, București, 1963, p.39.
18. G.Ivănescu, *ISTORIA LIMBII ROMÂNE*, Iași, 1980, p.181. Vezi și părerea lui P.Papahagi, în *Dunărea*, I, 5-8, Silistra, 1923, p.117-119.
19. În culegerea *PLISKA - PRĚASLAV*, I, Sofia, 1979, p.149, fig.22 stânga, unde se spune că-i cataramă.
20. St.Vaklinov și St.Stanilov, Kladenți, Varna, 1981, p.76, fig.63, 7. Asemenea piese s-au găsit în număr mai mare la Dinogetia și Păcuiul lui Soare.
21. Constantin Preda, *CALLATIS. NECROPOLA ROMANO-BIZANTINĂ*, București, 1980.
22. Pentru datarea nivelului bordeielor incendiate de la Dinogetia, vezi Petre Diaconu, *LES COUMANS AU BAS - DANUBE*, București, 1978, p.120-129.
23. Vezi, *SUPRA*, nota 13.
24. Migne, P.L. CXI, 926-927.
25. D.Ovcearov, în *ARHEOLOGJA*, XVII, Sofia, 3, 1975, text, p.5 și fig.6.
26. Vezi, J.Shepard, în *BYZANTINISCHE FORSCHUNGEN*, VI, Amsterdam, 1979, p.191-239.
27. Vezi, *REB*, 42, 1984, p.182, 206-210.
28. Cf.P.S.Năsturel, în *BULETINUL BIBLIOTECII ROMÂNE*, XI (XV), Freiburg, 1984, p.233-234. Vezi și Em.Popescu, în *MONUMENTE ISTORICE ȘI IZVOARE CREȘTINE*, Galați, 1987, p.127-147.
29. Vezi, A.Rădulescu, în *DACIA*, N.S., XIV, 1970, p.311-323.

(Publicat -versiune franceză- în *DACIA*, N.S., XXXII, 1988, 1-2, p.175-193.)